

GERARD KUCHARSKI

ROZWÓJ I ORGANIZACJA ZAKONU SZPITALNEGO ŚWIĘTEGO DUCHA W KALISZU DO POŁOWY XV WIEKU

Zakon kanoników regularnych Świętego Ducha de Saxia (duchaków) powstał we Francji w 2. poł. XII w. Założycielem pierwszego szpitala Świętego Ducha był Guido de Montpellier, który przyjąwszy regułę św. Augustyna, przystosował dla swego zakonu konstytucję joannitów¹ i powołał złożone z ludzi świeckich Bractwo Świętego Ducha dla wspierania jego działalności². Cel zakonu wyrażano w specjalnym ślubie, ofiarowując siebie Bogu, Najświętszej Marii Pannie i chorym. Szczególnym ich zamiarem była wyjątkowa i bezinteresowna opieka nad ciałem chorego i ubogiego człowieka. Do świętych obowiązków braci szpitalnych należała ponadto pieczołowita pielęgnacja połączona z modlitwą i nabożne czuwanie nad chorym. Nowo powstały zakon

Mgr GERARD KUCHARSKI – doktorant w Zakładzie Źródłoznawstwa w Instytucie Historii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu; adres do korespondencji: ul. Niecała 4/8b, 62-800 Kalisz, tel. 0606 615 290.

¹ P. B r u n n e, *Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit au cours des siècles*, Paris 1892; S. T o m k o w i c z, *Szpital Świętego Ducha*, Kraków 1892; O. d e A n g e l i s, *L'ospedale di Santo Spirito in Saxa*, t. I-II, Roma 1960; t e n ż e, *Gido di Montpellier, Innocenzo III e la fondazione dell' ospedale apostolico di Santo Spirito in Santa Maria in Saxia*, Roma 1962 (tu szczegółowa literatura); K. A n t o s i e w i c z, *Początki zakonu Ducha Świętego i jego inicjatywy społeczne w średniowieczu*, „Chrześcijanin w świecie”, 18(1986), z. 3, s. 73-81; t a ż, *Duchacy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, Lublin 1989, kol. 299-301.

² Do wspólnoty brackiej Świętego Ducha mogli należeć zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Wszyscy członkowie zobowiązani byli do dawania świadectwa wzorowego życia chrześcijańskiego i w miarę zamożności – składania opłat pieniężnych na potrzeby chorych. Obowiązkowo wszyscy zgromadzeni w konfraterni Ducha Świętego winni często odwiedzać chorych w szpitalu, usługiwać im, szukać bezdomnych leżących na ulicach miasta i przynosić ich do szpitala, okresowo przyjmować w gościnę pielgrzymów itp. Zob. K. A n t o s i e w i c z, *Bractwo Ducha Świętego, jego geneza i rozwój*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. H. Gapski, Lublin 1998, cz. 1, s. 43-46.

w 1198 r. zatwierdził papież Innocenty III brewem *His praecipue* i bullą *Religiosam vitam*, a następnie w 1204 r. organizację zakonu, bullą *Inter opera petatis*, wprowadzając scentralizowany system władzy z dożywotnim generałem na czele i prowincjami wybieranymi przez odpowiednie kapituły³. Cechą charakterystyczną duchaków było lokowanie ich w pobliżu murów miasta w oddaleniu od mieszkań, zazwyczaj nad wodą, co zagwarantować miało zachowanie względnej higieny⁴.

Zakon Świętego Ducha sprowadzony został do Polski w pierwszej połowie XIII w. z Wiednia za przyczyną biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża, początkowo lokowany około 1220 r. w Prądniku, później w 1244 r. przeniesiony przez biskupa Jana Prandotę do Krakowa⁵. Pierwotnie duchacy polscy do 1316 r. należeli do prowincji austriacko-węgierskiej, która swym zasięgiem obejmowała całą Europę Środkową⁶, po czym na początku XIV w. utworzyli własną prowincję niezależną⁷. Przed 1316 r. wyodrębniono z prowincji austriacko-węgierskiej prowincję polską (*Polonie*) z siedzibą w Ścinawie na Śląsku⁸. Tytulatura sugeruje, że placówka ta miała ambicje objęcia swą władzą wszystkich klasztorów polskich. Ponieważ szpital w Ścinawie miał wyraźnie mniejsze znaczenie niż krakowski, jego wybór na siedzibę prowincji musiał wynikać nie z dążenia władz zakonnych do uporządkowania

³ *Bullarium privilegiorum ac diplomatum Romanorum Pontificum*, Romae 1740, t. III, s. 108, 132 (dalej cyt.: Bullarium); Brunne, *Histoire de l'ordre*, s. 27, 29; W. Męcickowski, *Monografie historyczne szpitali w Królestwie polskim*, Warszawa 1907, s. 196.

⁴ A. Zeniuk, *Lokalizacja dawnych szpitali miejskich*, „Szpitalnictwo Polskie”, 21(1977), z. 2, s. 67-75; zob. G. Kucharski, *Struktura i organizacja szpitala Świętego Ducha w Rzymie do końca XV w.*, „Saeculum Christianum” 9(2002) (w druku).

⁵ We wcześniejszej literaturze przedmiotu panował pogląd, iż pierwszy klasztor i szpital duchaków powstał około 1203 r. w Sławkowie za przyczyną biskupa Pełki. Zakon sprowadzony został z Vienne we Francji. Jednakże twierdzenie to po szczegółowym zweryfikowaniu źródeł i literatury upadło. Zob. A. Zahorski, *Rys historyczny położnictwa w szpitalu Ducha Świętego w Krakowie*, „Przegląd Lekarski”, 19(1963), s. 21-26, 197-199; K. Antosiewicz, *Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przeszłość”, 23(1966), s. 167-175 (tu starsza literatura i poszczególne stanowiska wszystkich badaczy).

⁶ J. Svátek, *Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archívy*, „Storník Archivních Prací”, 20(1970), s. 520.

⁷ Antosiewicz, *Duchacy*, kol. 299.

⁸ Przeorat w Ścinawie został wydzielony przed 1316 r. z austriacko-węgierskiego. Zob. W. Wattenbach, *Spitälér für Aussätzige in Schlesien*, „Zeitschrift des Vereins für Althertums und Geschichte Schlesiens”, 3(1860), s. 57-58; por. M. Starowska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 142.

organizacji zakonu w Polsce, lecz z przyczyn zewnętrznych⁹, dlatego też nie znamy żadnych prób sprawowania władzy przez konwent ścinawski poza księstwem głogowskim¹⁰. W niniejszej pracy postaramy się przybliżyć początki i proces fundacyjny pierwszego na terenie Wielkopolski, a trzeciego w Polsce zakonu szpitalnego Świętego Ducha w Kaliszu, jego rozwój i organizację, zadania i działalność w mieście oraz społeczne znaczenie w regionie do połowy XV w.

Przedstawiając rozwój i organizację zakonu Świętego Ducha w Kaliszu w wiekach średnich, jesteśmy niestety zmuszeni korzystać z bardzo ograniczonych źródeł. Pierwsze źródłowo poświadczone informacje o duchakach w mieście naświetlają trzy dokumenty z lat 1282-1299¹¹: dwa księcia Przemysła II i jeden Władysława Łokietka, będący zatwierdzeniem dwóch pierwszych dyplomów. Poza tym do połowy XV w. znanych jest jeszcze 5 dokumentów wystawionych dla szpitala Świętego Ducha: pierwszy z 24 lipca 1339 r. arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława¹², drugi z 13 kwietnia 1350 r. króla Kazimierza Wielkiego¹³, dwa akty z 5 i 7 maja 1436 r. oficjała krakowskiego Jana z Lgoty¹⁴ i bulla z 29 marca 1448 r. papieża Mikołaja V¹⁵. Szpital Świętego Ducha wzmiankowany jest ponadto w 4 dokumen-

⁹ Odegrała tu zapewne rolę inicjatywa życzliwych zakonowi książąt głogowskich, z których Henryk II, a później jego synowie dążyli do zjednoczenia Polski pod swoim panowaniem. Książęta wystarali się o wyróżnienie tą godnością najważniejszego klasztoru w swojej dzielnicy. Zob. S t a r n a w s k a, *Między Jerozolimą a Łukowem*, s. 142.

¹⁰ W praktyce władza przeoratu ze Ścinawy ograniczała się do Śląska, co już na początku XV w. znalazło odbicie w tytulaturze. *Codex diplomaticus Silesiae*, t. XXVIII, Breslau 1925, s. 46-47 (dokument z 1406 r.). Narzucenie zwierzchnictwa domowi krakowskiemu i jego filiom utrudniało zarówno ich położenie najpierw we władztwie rywali Głogowczyków: Przemysłidów, a później Łokietka, jak i powiązanie domów w Sławkowie i Sandomierzu z wybitnym stronnikiem czeskim – Muskatą.

¹¹ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, Poznań 1877, t. I, nr 509, 530; t. II, nr 828, wyd. [I. Zakrzewski] (dalej cyt. KDW).

¹² KDW, t. VI, nr 125.

¹³ KDW, t. III, nr 1294.

¹⁴ KDW, t. X, nr 1403, 1404; *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, t. II, Lublin 1973, nr 347, 348, wyd. S. Kuraś (dalej cyt.: ZDKDK).

¹⁵ Biblioteka Kórnicka PAN w Kórniku, rkps nr BK 108, k. 40, *Privilegia fundationum locorum Ordinis Sancti Spiritus de Saxia in Regno Poloniae existentium. Privilegium conventus Calisiensis Sancti Spiritus* (dalej cyt.: Privilegia). Rękopis ten pochodzi z przełomu XVI-XVII w. Znajdują się w nim przywileje duchaków polskich do czasów Zygmunta Starego. Oprócz w/w bulli papieskiej z 1448 r. dla kaliskich szpitalników rękopis ten zamieszcza wcześniejsze przywileje tj.: akty Przemysła II, Władysława Łokietka, Kazimierza Wielkiego, arcybiskupa Janisława i oficjała Jana z Lgoty, a także późniejsze dyplomy Zygmunta Starego. Tekst bulli papieskiej zob. aneks.

tach arcybiskupów gnieźnieńskich: z 6 listopada 1303 r. Jakuba Świnki, z 24 marca 1332 r. Janisława, z 29 września 1346 r. Jarosława Skotnickiego i z 13 marca 1380 r. Jana Suchywilka¹⁶. Duchaków kaliskich wymieniono również w 3 testamentach: z 6 lutego 1422 r. Klary – wdowy po mieszczaninie kaliskim Janie Rusowskim, z 25(26?) sierpnia 1426 r. mieszczeni kaliskiej Agnieszki Pychadłowej i mieszczanina kaliskiego Mikołaja Gałki z 11 sierpnia 1436 r.¹⁷ Pewne wiadomości o kaliskich duchakach odnaleźć można w *Rocznikach* Jana Długosza¹⁸, a także w szesnastowiecznej kronice duchaków Bazeusza¹⁹. Wiele informacji o ogólnych zasadach i działalności szpitalników znajduje się również w rękopiśmiennych konstytucjach zakonnych²⁰. Literatura dotycząca kaliskiej placówki Świętego Ducha jest skromna. Nikt do tej pory nie opracował też rozwoju i organizacji kaliskiego klasztoru Świętego Ducha w średniowieczu. Z uczonych zajmujących się dziejami duchaków w Kaliszu wymienić należy W. Męczkowskiego i S. Radwana, którzy, jak do tej pory są jedynymi badaczami tegoż klasztoru. Pierwszy z nich jest autorem monografii ujmującej dzieje kaliskiego szpitala od fundacji po jego kasatę w 1782 r.²¹, natomiast praca S. Radwana jest krótkim streszczeniem najważniejszych wydarzeń z historii placówki kaliskiej²². Niestety obydwie opracowania są dziełem lekarzy-historyków, przez co w wielu miejscach ukazana przez nich historia kaliskich duchaków jest bardzo upro-

¹⁶ KDW, t. II, nr 876; t. XI, nr 1724, 1729, 1760.

¹⁷ KDW, t. XI, nr 1935, 1969; t. X, nr 1408.

¹⁸ *Ioannis Dlugossii, Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 7-8, Warszawa 1975, s. 225, (dalej cyt.: Długosz).

¹⁹ *Alberti Basaei Scebreiensis Fratrum Ordinis Sancti Spiritus, Epitome Xendochii*, Cracoviae 1570, s. 11-12, (dalej cyt.: Epitome Xendochii).

²⁰ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 633/I, *Regula Sancti Spiritus domus*, (dalej cyt.: Regula). Rękopis ten pochodzi z końca XIV i początku XV w. Samego tekstu reguły jest 26 kart, natomiast cały rękopis liczy 61 kart. Nieco późniejszy tekst reguły znajduje się w Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie, rkps 220, *Regula Fratrum Hospitaliorum Sancti Spiritus de Saxia*, licząca 107 artykułów, ułożona bez jakiegokolwiek planu. Zob. K. A n t o s i e w i c z, *Konstytucje zakonu Ducha Świętego de Saxia w Polsce (1220-1823)*, „Roczniki Humanistyczne”, 34(1986), z. 2, s. 55-59, (dalej cyt.: RHum). Obecnie autor przygotowuje edycję reguły duchaków.

²¹ W. M ę c z k o w s k i, *Historia szpitali Św. Ducha i Św. Trójcy w Kaliszu*, „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego w Warszawie”, 11(1906).

²² S. R a d w a n, *Z dziejów szpitali kaliskich 1282-1936*, Kalisz 1936. Ostatnio organizacją i działalnością duchaków kaliskich zajął się G. Kucharski, zob. t e n ż e, *Organizacja i działalność zakonu Świętego Ducha w wiekach średnich*, w: *Historia bliższa i dalsza. Polityka – Społeczeństwo – Wojskowość. Studia z historii powszechnej i Polski*, red. S. Kowal, G. Kucharski, M. Walczak, Poznań–Kalisz 2001, s. 125-149.

szczona, a niekiedy i niezgodna z prawdą. Poza tym w pracach tych nie uwzględniono kilku ważnych źródeł, które w istotny sposób przybliżają rozwój i organizację klasztoru Świętego Ducha w Kaliszu. Pozostałe informacje dotyczące kaliskiej placówki, zamieszczone w monografiach miasta czy zakonu, tylko marginalnie naświetlają temat²³.

Kto więc i w jakich okolicznościach sprowadził pierwszych duchaków do Kalisza? Kiedy to nastąpiło, jakim celem miało służyć, jakie były ekonomiczne podstawy rozwoju zakonu i jak on funkcjonował w średniowieczu? Otóż zachowane przekazy źródłowe nie informują bezpośrednio, kto i kiedy założył szpital i klasztor Świętego Ducha w Kaliszu. Z najstarszego znanego nam dokumentu kaliskich duchaków, wystawionego przez księcia Przemysła II w Kaliszu 6 czerwca 1282 r., wynika, że został powołany na prośby czcigodnego ojca Filipa, biskupa Fermo i legata papieskiego oraz preceptora prowincji duchaków obejmującej Austrię, Węgry i Polskę

hospitali sancti Spiritus in civitate Calissiensi sitto, super septem mansos ad iam dictum hospitale pertinentes plenam damus et conferimus libertatem iure hereditario possidendam; ita tamen, quod dicti mansi cum omnibus utilitatibus modo

²³ T o m k o w i c z, *Szpital Świętego Ducha*, s. 12; A. C h o d y ń s k i, *Kieszonkowa kroniczka historii miasta Kalisza*, Kalisz 1885, s. 13-14, 108; J. R a c i b o r s k i, *Monografia Kalisza*, cz. 1, Kalisz 1912, s. 16-17; L. W a c h h o l z, *Szpitaly krakowskie 1220-1920*, „Biblioteka Krakowska”, t. LIX, Kraków 1921, cz. 1, s. 10; A n t o s i e w i c z, *Zakon Ducha Świętego*, s. 175-176; Z. K a c z m a r c z y k, *Rola dziejowa Kalisza w wiekach średnich*, „Przegląd Zachodni”, 9/10 (1951), s. 41; M. M ł y n a r s k a, *Kalisz w okresie pełnego średniowiecza*, w: K. D ą b r o w s k i, T. U z d o w s k a, M. M ł y n a r s k a, *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław 1956, s. 80; M. M ł y n a r s k a, *Proces lokacji Kalisza w XIII i pierwszej połowie XIV wieku*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Kalisz 1960, t. I, s. 119; t a ż, *Kalisz średniowieczny*, w: *Szkice z dziejów Kalisza*, oprac. K. i I. Dąbrowscy, T. Wąsowiczówna, M. Młynarska, Wrocław 1960, s. 94 i 98; J. K ł o c z o w s k i, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, t. I, *Średniowiecze*, red. t e n ż e, Warszawa 1966, s. 445-446; B. K u m o r, *Kościół w Polsce w okresie reformy gregoriańskiej (od poł. XI do poł. XIII w.)*. Zakony, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. I, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1974, s. 136; A. W ę d z k i, *Lokacja miasta*, w: *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 69; J. M a k o w i e c, *700 lat szpitalnictwa kaliskiego*, „Rocznik Kaliski”, 14(1981), s. 346-347, (dalej cyt.: RK); J. A. S p l i t t, *Zarys dziejów miasta (Kalisza) od 1233 do końca XV wieku*, Kalisz 1984, s. 7; W. K o ś c i e l n i a k, K. W a l c z a k, *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz 1989, s. 29-30; A. R o t h, *Początek dali duchacy. Z dziejów kaliskiego szpitalnictwa*, „Kalisia”, 7(1994), s. 6-7; A. M. W y r w a, *Średniowieczna sieć klasztorów w Wielkopolsce i na Kujawach. Stan, potrzeby badań i wstępna analiza problemu*, w: *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 94, tab. 6; M. S t a r n a w s k a, *Między Jerozolimą a Łukowem*, s. 135-136.

habitis et imposterum accrescentibus, dicto hospitali tenebuntur perpetuo diservire. Volumus eciam, ut iam dictum hospitale cum civitate Calissiensi et villa Thynecz tam in lignis quam in pascuis ac aliis utilitatibus consimili gaudeat libertate²⁴.

Na uwagę zasługuje tu pierwszy człon tekstu, mówiący o tym, iż Przemysław II nadał

szpitalowi Świętego Ducha w mieście Kaliszu położonemu, zupełną wolność z prawem dziedziczenia odnośnie do siedmiu łanów, należących już do tegoż szpitala.

Wynika z tego, że już w 1282 r. istniał tu szpital Świętego Ducha, który posiadał siedem łanów w Tyńcu, a książę Przemysław II zatwierdził swym przywilejem istnienie szpitala i nadał mu wolności. W. Męczkowski, J. Raciborski, M. Młynarska, W. Kościelniak i M. Starnawska przyjmowali, że założycielem klasztoru i szpitala Świętego Ducha w Kaliszu w 1282 r. był Przemysław II²⁵. Uczeni ci nie zagłębiali się jednak w treść samego dyplomu. S. Radwan przypuszczał, iż fundatorem kaliskich duchaków mógł być książę kaliski Bolesław Pobożny²⁶. Jednakże przypuszczenie to nie wydaje się być właściwe, ponieważ Przemysław II wiedziałby o tym i w swoim dokumencie wymieniłby osobę wuja. F. Giedroyć czas powstania placówki Świętego Ducha w Kaliszu określił na rok 1283²⁷. Badacz ten nie uwzględnił jednak wcześniejszego dokumentu dla kaliskich duchaków z 1282 r. Błędne jest także twierdzenie K. Antosiewicza, jakoby szpital założył któryś z antagonistów Przemysława II, a zasług dla miasta, jakie położył przeciwnik, książę nie chciał podkreślić²⁸, gdyż trudno dopatrzeć się jakiegoś konkretnego dygnitarza duchownego lub świeckiego, a niemożliwością jest, ażeby był to mieszczanin kaliski. Dlatego fundatorem kaliskiej placówki był najprawdopodobniej właśnie książę Przemysław II, który założył szpital w początkach 1282 r. lub niedługo przed nim, a dopiero w połowie 1282 r., kiedy klasztor powoli rozpoczynał swą działalność, książę postanowił wydać akt normatywny dla

²⁴ KDW, t. I, nr 509.

²⁵ Męczkowski, *Historia Szpitali Św. Ducha*, s. 689; Raciborski, *Monografia*, s. 17; Młynarska, *Kalisz w okresie*, s. 80; t a ż, *Proces lokacji Kalisza*, s. 119; t a ż, *Kalisz średniowieczny*, s. 98; Kościelniak, *Walczak, Kronika*, s. 29; Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem*, s. 135-136.

²⁶ Radwan, *Z dziejów szpitali*, s. 4.

²⁷ *Zapiski do dziejów szpitalnictwa w dawnej Polsce*, Warszawa 1908, s. 29.

²⁸ *Zakon Ducha Świętego*, s. 176.

duchaków²⁹. Potwierdza to wystawiony w 1436 r. dokument oficjała krakowskiego Jana z Lgoty, wedle którego kaliski szpital miał być założony „per illustres principes felicis recordacionis atque duces Regni Polonie”³⁰. Ponadto z aktu Przemysła II wynika, że inicjatorem jego nadań był legat papieski Filip, co świadczyć może o bezpośrednich kontaktach księcia z władzami zakonnymi w Wiedniu, nawiązanych niezawodnie za pośrednictwem, czy nawet z inicjatywy legata. Utrzymywanie takich kontaktów bardziej prawdopodobne jest bowiem w okresie fundacji niż później, gdy miejscowi duchacy mogli już samodzielnie pozyskać przychylność władcy³¹. Nie dziwi więc fakt, że nie znamy żadnego wcześniejszego dokumentu, ponieważ nigdy go nie było. We wszystkich bowiem późniejszych przywilejach jako najstarszy wymieniany jest akt Przemysła II z 1282 r.³²

Dokument książęcy z 6 czerwca 1282 r. posiada jeszcze tę wartość, że zawarte w nim informacje pozwalają ustalić początkowy stan prawny i majątkowy szpitala. Książę nowo przybyłym do miasta zakonnikom zatwierdził wolności co do siedmiu łanów (ok. 120 ha) ziemi na Tyńcu z prawem dziedziczenia. Szpital uzyskał prawo do korzystania z łąk i zaopatrywania się w drzewo w okolicznych lasach, a także zezwolenie na trzymanie swojego rybaka³³. Ponadto w przywileju Przemysła II występuje ogólnikowo ujęty zakaz nakładania ciężarów na dobra szpitala: „Cum igitur pro salute nostra dictum hospitale in nostram tutelam recepimus speciale, volumus ut ipsum hospitale nullus hominum audeat violenter perturbare”³⁴. Szczegółowe jest

²⁹ Niewykluczone, że przymiarki sprowadzenia duchaków z Krakowa do Kalisza miały jeszcze miejsce za życia księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego, o czym świadczyć mogą żywe kontakty dworów małopolskiego i wielkopolskiego w 2. poł. XIII w., jednak przedwczesna śmierć Bolesława w 1279 r. mogła pokrzyżować te plany, zrealizowane dopiero przez jego bratanka. Należy też zwrócić uwagę na to, że inspiracja fundacji szpitala duchaków w Kaliszu przez Przemysła II mogła wyjść ze środowiska krakowskiego.

³⁰ KDW, t. X, nr 1403.

³¹ Przemysła II z legatem papieskim Filipem łączył wówczas wrogi stosunek do księcia wrocławskiego Henryka Probusa. Filip z Fermo bronił bowiem biskupa wrocławskiego Tomasza w jego konflikcie z Probusem, Przemysł zaś i Henryk rywalizowali o kasztelanię rudzką. Zob. K. J a s i ń s k i, *Przemysł II*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, s. 731; T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV wieku*, Warszawa 1953, s. 181-183.

³² Zob. KDW, t. II, nr 828; t. III, nr 1294; t. X, nr 1403, 1404.

³³ KDW, t. I, nr 509: „Volumus eciam, ut iam dictum hospitale cum civitate Calissiensi et villa Thynez tam in lignis quam in pascuis ac aliis utilitatibus consimili gaudeat libertate. Piscatorem eciam eidem tenere concedimus hospitali”.

³⁴ KDW, t. I, nr 509; zob. J. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936, s. 355.

natomiast postanowienie dotyczące immunitetu sądowego, w którym książę zaznacza „aby przełożony tegoż szpitala odnośnie do wszystkich własności, jakie obecnie posiada i jakie w przyszłości posiadać może, miał prawo sądenia wszelkich spraw oraz wyznaczania kar i ściągania kontrybucji”³⁵. Zwolnienie to, dotyczące całego majątku i późniejszych nabytków zakonu, wiążące jest tylko przy egzempeji sądowej³⁶. Powyższy dokument książę Przemysław zaopatrzył wymowną klauzulą prawną, że jeżeliby ktoś zechciał umyślnie i zuchwale naruszyć jego postanowienie, „narazi się na niełaskę księcia”³⁷. Nowo powstały zakon w mieście otrzymał ponadto aprobatę wójta kaliskiego Henryka na swoją lokację, a dobra, jakie uzyskali w Tyńcu, zatwierdził sołtys wsi – Konrad³⁸.

Gdzie zatem ulokowano nowo przybyły zakon do Kalisza? Odpowiedź na to pytanie znajduje się w kolejnym przywileju Przemysła II, nadanym duchakom 31 grudnia 1283 r., w którym szczegółowo określono teren pod zabudowania placówki Świętego Ducha. W myśl średniowiecznej reguły o zakładaniu szpitali poza obszarem miasta lokacyjnego³⁹, szpital kaliskich duchaków, jako instytucja komunalna znamienna dla ówczesnych miast, powstał po lewej stronie drogi do Tyńca. W dokumencie z 1283 r. czytamy, iż Przemysław II

ob reverenciam Dei et sancti Spiritus, in remissionemque nostrorum peccaminum, piis etiam et condignis petitionibus honorabilis viri fratris Lipoldi, preceptoris provincialis eiusdem Ordinis per Austriam, Ungariam et Poloniam, acquiescere cupientes, locum, fundum et aream in ingressu civitatis nostre Kalisiensis, infra portam ad manum dextram, in ea parte qua intratur de villa Thinecz, pro hospitali sancti Spiritus ad receptionem pauperum et infirmorum damus, tradimus et confirmamus, libere et quiete in perpetuum possidendam⁴⁰.

Z dyplomu tego wynika, iż na pobożne życzenia brata Lipolda, prowincjała zakonu Świętego Ducha w Austrii, Węgrzech i Polsce, książę Przemysław II nadał i potwierdził szpitalowi Świętego Ducha w wieczyste posiadanie miej-

³⁵ KDW, t. I, nr 509: „Volumus etiam, ut preceptor in omnibus proprietatibus dicti hospitali, in presenti habitis et in posterum habituris, iudicare habeat omnes causas eiusdem iudicii, penas et utilitates plenarie precipiendo”.

³⁶ Zob. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny*, s. 356.

³⁷ KDW, t. I, nr 509.

³⁸ KDW, t. I, nr 509.

³⁹ W ę d z k i, *Lokacja miasta*, s. 69; M ł y n a r s k a, *Proces lokacji Kalisza*, s. 119-120.

⁴⁰ KDW, t. I, nr 530.

sce, grunt i pole przy wjeździe do Kalisza, za bramą po prawej stronie⁴¹, tej którą się idzie do wsi Tyniec, celem utrzymania w nim chorych i ubogich. Szczegółowe wytyczenie miejsca lokalizacji nieistniejącego już dziś klasztoru i szpitala duchaków, pozwala w przybliżeniu ustalić zasięg terytorialny północnej strony miasta. W dokumencie tym ponadto znajduje się pierwsza wzmianka o bramie miejskiej (północnej, zwanej później toruńską), co wskazuje, że już wówczas Kalisz posiadał obwarowania. Być może jeszcze w tym czasie fortyfikacje miejskie były drewniano-ziemne, a bramy mogły być jedynym elementem murowanym systemu obronnego⁴². Ulokowanie szpitala Świętego Ducha poza bramą miasta, po lewej stronie drogi do Tyńca, było ogólnie przyjętą zasadą, w myśl której nowo zakładane szpitale, jako instytucje społeczne, typowe dla miast średniowiecznych, powstawały poza ich murami⁴³. Odseparowanie szpitala od zabudowań miejskich tłumaczyć należy względami higieny i obawą przed chorobami zakaźnymi. Na uwagę w dyplomie tym zasługuje sformułowanie określające wyraźne przeznaczenie szpitala Świętego Ducha, jako instytucji „ad receptionem pauperum et infirmorum”. Dowodzi to, iż powstały w Kaliszu szpital nie spełniał tylko funkcji przytułku dla pielgrzymów, kalek i rycerstwa, ale pełnił rolę placówki szpitalnej dla ubogich i chorych z miasta i okolicy, o czym świadczy szczegółowe wytyczenie zadań⁴⁴.

⁴¹ Klasztor i szpital Świętego Ducha znajdowały się na przedmieściu toruńsko-warszawskim i ułożone były według obecnej sytuacji pomiędzy ul. Babina, pl. Nowego Rynku, ul. 3 Maja oraz pl. Kilińskiego.

⁴² M ł y n a r s k a, *Proces lokacji Kalisza*, s. 119-120; t a ż, *Kalisz średniowieczny*, s. 96.

⁴³ I. R a b ę c k a - B r y k c z y ń s k a, *Leprozoria w średniowiecznych miastach polskich*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, 61 (1989), s. 41-58, (dalej cyt.: SMHKM); S. L i t a k, *Szpitalne w Polsce przedrozbiorowej. Rozwój i problematyka*, w: *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, SMHKM, 66(1998), s. 13-15; zob. W ę d z k i, *Lokacja miasta*, s. 69; M ł y n a r s k a, *Proces lokacji Kalisza*, s. 119-120. A. Zeniuk (*Lokalizacja*, s. 69, 73) uważa, iż w trzynastowiecznym Kaliszu były dwa szpitale duchaków, jeden powstały ok. 1250 r. w obrębie murów miasta i drugi w 1283 r. poza murami. Stanowisko to jednak jest błędne, ponieważ w połowie XIII w. Kalisz dopiero przenosił się z dawnego miejsca na Zawodziu na nowe w dół Prozny, przeprowadzając reformę lokacyjną. Ponadto twierdzenie Zeniuka opiera się na opacznym zrozumieniu dokumentów duchackich, których treść jednoznacznie wskazuje, iż chodzi o ten sam szpital (sam autor przytoczył tylko nic nie mówiące fragmenty z dyplomu z 1282 r. – KDW, t. I, nr 509 i z jakiegoś kopiariusza duchackiego?). Możliwe, że chodziło tu o powstały poza murami Kalisza w połowie XV w. szpital Świętej Trójcy, położony w drugim końcu miasta na Przedmieściu Wrocławskim.

⁴⁴ Por. M ę c z k o w s k i, *Historia Szpitali Św. Ducha*, s. 693.

Zakon ten z pewnością odciążył miejscowych franciszkanów opiekujących się do tej pory chorymi i ubogimi ludźmi z miasta i okolicy⁴⁵.

Z dokumentów średniowiecznych wynika, że zabudowania klasztorne znajdowały się poza murami miasta, za bramą północną (toruńską), na prawym brzegu Proсны, po lewej stronie drogi do Tyńca (zob. rys. 1). Jakie budowle wchodziły w skład kompleksu klasztorne kaliskich duchaków, trudno jest dziś precyzyjnie ustalić, ponieważ budynki placówki Świętego Ducha już dawno nie istnieją, a nie zachowały się żadne ich rysunki. Najstarszy zaś kompletny opis pochodzi z 2. poł. XVIII w. i znajduje się w referacie komisji szpitalnej z roku 1787⁴⁶. Analiza tego opisu pozwala w przybliżeniu ustalić, jakie budowle mogły już istnieć w średniowieczu⁴⁷. Do zabudowań zakonnych zaliczyć więc można: kościół szpitalny Świętego Ducha, znajdujący się przed bramą toruńską (źródłowo po raz pierwszy poświadczony w 1332 r.)⁴⁸, budynek szpitalny, częściowo murowany z pięcioma oknami, znajdujący się przy ulicy, tuż nad rzeką (zbudowany na palach), dom mieszkalny duchaków (też murowany). Na terenie klasztornym najprawdopodobniej znajdowały się również ogród, karczma i kilka mniejszych drewnianych budynków⁴⁹.

Dzięki dokumentowi z 6 listopada 1303 r. arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba Świnki, w którym dzieli on miasto lokacyjne Kalisz z powodu wzrostu i spodziewanego dalszego napływu ludności na dwie samodzielne parafie – Najświętszej Marii Panny i Św. Mikołaja⁵⁰ wiadomo, do której parafii przypisano kaliski konwent Świętego Ducha:

⁴⁵ Zob. G. K u c h a r s k i, *Początki zakonu franciszkanów w Kaliszu w XIII w.*, RK, 26(1996/1997), s. 27-38.

⁴⁶ Opis z rejestru komisji szpitalnej w całości przytacza W. Męczkowski (*Historia Szpitali Św. Ducha*, s. 731-735).

⁴⁷ Przy ustalaniu zabudowań mogących istnieć już w średniowieczu, posłużyły bardzo szczegółowe informacje, dotyczące stanu technicznego budynków murowanych i murowano-drzewnych, które najprawdopodobniej (na co wskazuje ich zły stan) pochodziły jeszcze z XIV-XVI w. Rejestr komisji szpitalnej z 1787 r. za: M ę c z k o w s k i, *Historia Szpitali Św. Ducha*, s. 732-733, np.: „mieszkanie proboszcza szpitalnego ... w bardzo złym stanie, grozi upadkiem, Szpital stoi przy ulicy, tuż nad rzeką, pobudowany jest na palach ... pokryty gontami, ... powała jest z desek. Przy piecu, kominie i drzwiach zarówno w domu, jak i izbie szpitalnej, są zawiasy z żelaznymi klamkami. Karczma za drugim mostem zrujnowana, grozi upadkiem, reperowaną być już nie może”.

⁴⁸ KDW, t. XI, nr 1724.

⁴⁹ M ę c z k o w s k i, *Historia Szpitali Św. Ducha*, s. 732-733.

⁵⁰ Zob. W. K a r a s i e w i c z, *Jakób II Świnka, arcybiskup gnieźnieński 1283-1314*, Poznań 1948, s. 246.

Civitatem Kalisiensem seu populum ipsius, per medium duximus dividendum et uis sapientum consilio dividimus per presentes, medietatem ipsius sancte Marie relinquentes, et medietatem aliam cum iuribus, agris, vinea extra civitatem eandem sita, ecclesie sancti Nicolai pro parochia deputamus, parochialem ecclesiam ipsam in posterum statuentes. Designamus autem limites parochiarum earundem: videlicet per viam que ducit de Tyniec circa parietem hospitalis, usque ad fluvium qui currit per medium forum, et sic per eundem fluvium usque extra civitatem limes procedat, et per ipsum fluvium una parochia ab alia semper separetur⁵¹.

Wzmiankowany w przywileju arcybiskupim szpital, mieszczący się nad rzeką, obok drogi z Tyńca, to niezawodnie placówka miejscowych duchaków, która po wprowadzeniu podziału na dwie parafie, znalazła się w części należącej do kościoła Św. Mikołaja⁵².

Innymi źródłami informującymi o początkach duchaków w Kaliszu są przekazy historiograficzne: *Roczniki* Jana Długosza i *Epitoma Xendochii* z XVI w. Wojciecha ze Szczepieszyna zwanego Bazeuszem. Aby móc lepiej ocenić wartość tekstów narracyjnych, niezbędne jest ich przytoczenie:

Jan Długosz *Roczniki*

[1283] Pridie Kalendas Ianuarii Przemislaus secundus dux Maioris Polonie fundat hospitale ante portam opidi Calisch pro recollectione infirmorum et miserabilium personarum, et illud cum dote ei collata libertat, fratribus Iohannitis illud dans in curam et regimen.

Długosz, ks. 7-8, s. 225.

Bazeusz *Epitoma Xendochii*

nec est ... oblitteranda memoria secundi Premislis ducis maioris Poloniae, qui ad intercessionem fr. Lipoldi Praeceptoris provincialis ordinis Sancti Spiritus per Austriam, Ungariam et Poloniam eiusdem generalis hospitalis cum caenobis Calisi septem mansis seu laneis agri, in villa Thyniecz, anno 1283.

Epitome Xendochii, s. 11-12.

Z przekazu Długosza wynika, iż Przemysław II założył przed bramą miasta Kalisza 31 grudnia 1283 r. szpital, w celu pomocy osobom schorowanym i nieszczęśliwym, ponadto uposażył go i nadał wolniznę, powierzając opiekę i zarząd nad nim braciom joannitom⁵³. Podanie Bazeusza bogatsze jest

⁵¹ KDW, t. II, nr 876.

⁵² Granica podzielonego na dwie parafie miasta biegła kanałem przecinającym jeszcze wówczas obszar miasta. KDW, t. II, nr 876; zob. K a c z m a r c z y k, *Rola dziejowa Kalisza*, s. 44-45; W ę d z k i, *Lokacja miasta*, s. 75.

⁵³ A. S e m k o w i c z, *Krytyczny rozbiór Dziejów polskich Jana Długosza (do roku 1384)*, Kraków 1887, s. 302. Przekaz Długosza dotyczący fundacji duchaków w Kaliszu wyjaśnia mało precyzyjnie, ograniczając się do twierdzenia, iż wiadomości te dziejopis zaczerpnął z dokumentu fundacyjnego klasztoru kaliskiego (KDW, t. I, nr 530). A. Semkowicz nie wspomina też nic o wcześniejszym dyplomie dla duchaków z 1282 r. (KDW, t. I, nr 509) i o przekazaniu szpitala kaliskiego pod zarząd joannitów. Zob. C h o d y ń s k i, *Kieszonkowa kroniczka*, s. 13-14.

w informacji o prowincjała zakonu Świętego Ducha brata Lipolda i szczególne uposażenie szpitala, brak jest natomiast wzmianki o przeznaczeniu placówki i przekazaniu kierownictwa joannitom. Wiadomości zarówno jednego, jak i drugiego dziejopisa nie są jednak w pełni zgodne z prawdą, ponieważ fundacja szpitala Świętego Ducha w Kaliszu nie nastąpiła w 1283 r. i opieki nad nim nie sprawowali joannici. Błędą datę powstania klasztoru podał zarówno Jan Długosz, jak i Bazeusz, wątek joannicki występuje tylko w przekazie Długosza, który – jak można sądzić – sam dorobił tę informację na podstawie przeświadczenia, iż pierwotnie szpitale w Polsce prowadzili joannici⁵⁴. Wyjaśnienie drugiej omyłkowej wiadomości, mówiącej o założeniu szpitala w 1283 r. i widniejącej w obu źródłach, również nie nastręcza trudności, ponieważ porównanie obu fragmentów z treścią dokumentu księcia Przemysła II z 31 grudnia 1283 r.⁵⁵ wykazuje, iż informacje Długosza i Bazeusza o założeniu szpitala w Kaliszu zależne są od tego dyplomu. W nim co prawda zawarta jest powyższa data i dokładne miejsce pod przyszły szpital, nie jest jednak pewne, czy historiografowie ci skorzystali z pełnego tekstu przywileju. Ponadto dziwi fakt, że Bazeusz znając wcześniejszy dokument Przemysła II dla kaliskich duchaków z 6 czerwca 1282 r., o czym świadczy przytoczenie w swoim przekazie treści z tego właśnie dyplomu (siedem łąnów ziemi), nie uwzględnił tej okoliczności. Nie można więc zgodzić się z twierdzeniem K. Antosiewicz, jakoby Bazeusz w swym dziele wykorzystał jedynie przywilej Przemysła II z 1283 r.⁵⁶, ponieważ dokument ten nie wyszczególniał liczby łąnów. Jak można sądzić, dziejopis ten podczas spisywania swego dzieła nie czerpał bezpośrednio z treści dokumentów, tylko najprawdopodobniej oparł się na jakimś wcześniejszym wypisie bądź streszczeniu obu tych przywilejów. Niewykluczone, że przyczyną owej pomyłki było niewłaściwe zrozumienie książęcego dyplomu przez obydwu pisarzy.

Wiele cennych informacji na temat rozwoju kaliskiego klasztoru i szpitala Świętego Ducha zawiera dokument wystawiony w Kaliszu 30 grudnia 1299 r., w którym książę Władysław Łokietek transumuje pierwszy przywilej Przemysła II z 6 czerwca 1282 r. dla duchaków⁵⁷. W dyplomie Łokietka ponadto czytamy:

⁵⁴ Zarówno najdawniejsze, jak i późniejsze dokumenty i noty informują, że od początku istnienia szpitala w Kaliszu, aż po ostatnie lata egzystencji (1782), zarząd nad nim sprawowali kanonicy regularni Świętego Ducha de Saxia (duchacy).

⁵⁵ KDW, t. I, nr 530.

⁵⁶ Antosiewicz, *Zakon Ducha Świętego*, s. 175.

⁵⁷ KDW, t. II, nr 828. W 1299 r. Władysław Łokietek podczas świąt Narodzenia Pańskiego

libertatem predictis fratribus concedimus et donamus super tres mansos in villa Thinecz sitos iure hereditario perpetuo possidendos, quos Conradus quondam magister pistorum dictus civis Calissiensis pro remedio anime sue dicto contulit hospitali, volentes, ut hii tres mansi eodem iure fruantur, ut suprascripti septem mansi eciam omnimoda gaudeant libertate. Hos vero decem mansos prescriptos, de nostra gracia speciali absolvimus ab omni petitione currum, aratrorum ac ab omnibus exactionibus angariis seu quocunque vocabulo nuncupentur. Volumus et precipimus, ut hec nostra donacio libertatis a nostris procuratoribus inviolabilis observetur⁵⁸.

Powyższy tekst informujący o zrównaniu przez Władysława swobod w odniesieniu do trzech łąnów w Tyńcu, które kiedyś ofiarował duchakom mistrz Konrad, z prawami i swobodami, jakie posiadali oni dla wcześniej nadanych siedmiu łąnów i uwolnienie tych dziesięciu łąnów łącznie od powozu, pługowego i od jakichkolwiek innych zobowiązań świadczy o sporych zabiegach duchaków w sprawie rozszerzania i zabezpieczania własnego immunitetu⁵⁹. Na uwagę zasługuje wymieniony w dokumencie mistrz Konrad, który zdaje się być tożsamy z widniejącym na dyplomie Przemysła II z 1282 r. Konradem, sołtysem z Tyńca⁶⁰. Z aktu Łokietkowego wynika, iż ofiarował on wcześniej trzy łąny z Tyńca kaliskim duchakom. Kiedy to nastąpiło, dokładnie nie wiadomo, nie zachował się bowiem żaden bezpośredni przekaz informujący o tym. Niewykluczone, że miało to miejsce krótko po akcie fundacyjnym Przemysła II w 1282 r., by w ten sposób poprzeć i materialnie wzmocnić kaliską fundację. Czy poza tym w uposażeniu szpitala Świętego Ducha brali w tym czasie udział jeszcze inni mieszczanie Kalisza? Źródła nic o tym nie mówią. Jednakże nie można w całości wyeliminować przypuszczenia, iż w procesie fundacyjnym nie uczestniczyli jeszcze inni mieszczanie Kalisza, skoro to im właśnie mieli duchacy służyć pomocą⁶¹. Ponadto w przywileju czytamy:

go przebywał właśnie w Kaliszu, o czym informuje sam dokument: „in civitate nostra Calissiensi festum Natalis Domini celebrantes a fratribus hospitalis sancti spiritus in presencia baronum nostrorum fuit nobis humiliter supplicatum, ut dignemur eorum donaciones et privilegia confirmare”.

⁵⁸ KDW, t. II, nr 828.

⁵⁹ Zob. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny*, s. 356.

⁶⁰ KDW, t. I, nr 509.

⁶¹ Zob. M ł y n a r s k a, *Proces lokacji Kalisza*, t. I, s. 119; t a ż, *Kalisz średniowieczny*, s. 94, 98; zob. też: W ę d z k i, *Lokacja miasta*, s. 69.

Addicimus eciam ut si quis de facultatibus sibi a Deo collatis pro subsidio infirmorum prius dictis fratribus pro suarum salute animarum delegaverit, sive donare voluerit in institutis vel maccellis, ratum tenebimus atque gratum ad maiorem nostre salutis cumulum, dictum hospitale, fratres, familiam, res, domos, possessiones in nostram defensionem recepimus speciale⁶².

Ofiarowany szpitalowi immunitet i monopole zezwalające na dokonywanie darowizn z handlu lub jatek⁶³, a także przejęcie pod szczególną opiekę tegoż szpitala, braci, całego zgromadzenia, rzeczy, domów i posiadłości, zostało opatrzone przez księcia Władysława wymowną klauzulą prawną:

Si quis autem ipsum hospitale fratres et familiam ipsorum indebite perturbaverit, aut res, domos et possessiones violenter invaserit se nostram indignacionem sentiat graviter incurrisse⁶⁴.

Sankcja ta narażała na ciężką niełaskę księcia wszystkich tych, którzy dopuszczą się niesłusznego skrzywdzenia szpitala, braci i zgromadzenia, albo też uczynią gwałtowny napad na posiadłości kaliskiej placówki.

Czwarta dekada XIV w. przyniosła kaliskim duchakom nieznaczące uszczuplenie pozycji kościoła Świętego Ducha w mieście. Przyczyną tego było wydanie 24 marca 1332 r. dokumentu przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława, zalecającego, aby w święta Najświętszej Marii Panny głosić w Kaliszu kazania tylko w kościele NMP z jednoczesnym zaznaczeniem pod groźbą ekskomuniki, że nie powinno wygłaszać się kazań w kościołach kaliskich św. Mikołaja, franciszkanów i duchaków:

in festivitibus omnibus eiusdem Beate Marie Virginis rector ecclesie Sancti Nicolai et fratres minores et hospitalis ibidem in Kalis divinum officium in suis ecclesiis mane cum festinacion(e) peragentes, sermones sive predicaciones vero alias nisi in predicta ecclesia Sancte Marie sub pena excommunicacionis sentencie per nos late facere presumant et exercere, alias si secus fecerint, nostras excommunicacionis sentencias se sentiant incurrisse⁶⁵.

Polecenia o podobnej treści, czyli aby w święta NMP w Kaliszu nie wygłaszać kazań w kościołach św. Mikołaja, franciszkanów i duchaków, tylko

⁶² KDW, t. II, nr 828.

⁶³ Zob. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny*, s. 356.

⁶⁴ KDW, t. II, nr 828.

⁶⁵ KDW, t. XI, nr 1724.

w świątyni NMP, wydali także następni arcybiskupi gnieźnieńscy – 9 września 1346 r. Janisław Skotnicki, 13 marca 1380 r. Jan Suchywilk⁶⁶.

Rozwój zakonu duchaków w Kaliszu oraz spełnienie celu, dla którego został założony, były możliwe przy odpowiedniej podstawie materialnej. Takim zasadniczym fundamentem, każdorazowo był akt fundacyjny. Jednakże, aby placówka mogła dalej prężnie funkcjonować niezbędne były dalsze uposażenia. Po aktach nadawczych księcia Przemysła II i Władysława Łokietka w końcu XIII w. kolejnym darczyńcą szpitala Świętego Ducha w Kaliszu był arcybiskup gnieźnieński Janisław, który 24 lipca 1339 r.:

ad perpetuam rei memoriam notum facimus universis, ad quos devenerit scriptum praesens, quod attendentes nimiam egestatem fratrum hospitalis Sancti Spiritus in Calisz et pro viribus affectantes, quod dicti fratres uberius suffulti temporalibus facilius divinae contemplationi valeant insudare et pro nobis ac statu terrae sive regni conctoque populo Christiano devotius ad dominum praeces fundant necnon diligentius infirmantium gerant curam, decimam mensae nostrae in decem mansis ad ipsos fratres pertinentibus in Thiniecz ante Calisz⁶⁷.

Uwolnienie posiadłości szpitalnych oraz braci Świętego Ducha w Kaliszu od dziesięciny z Tyńca przez arcybiskupa Janisława, było kolejnym immunitetem nadanym im ze wspomnianej wsi. Wcześniej kaliscy duchacy otrzymali z rąk Władysława Łokietka zwolnienie od powozu, pługowego i od jakichkolwiek innych świadczeń z dziesięciu łąnów, które posiadali w Tyńcu⁶⁸. Uzyskane w ten sposób wolności w Tyńcu, największym majątku duchaków, miały najprawdopodobniej ułatwić dalszą działalność szpitala w mieście i być może zachęcić innych do dalszego wspierania placówki. Jak można wnosić z dotychczasowego materiału źródłowego, po pięćdziesięciu latach funkcjonowania szpitala Świętego Ducha w Kaliszu, zakon w mieście rozwijał się nadal. Zaplecze majątkowe duchaków, co prawda, nie było imponujące, jednakże zaspokajało skromne wymagania szpitalników.

Spokojne egzystowanie duchaków w mieście możliwe było dzięki każdorazowemu zatwierdzeniu przez nowego władcę ich wcześniejszych przywilejów.

⁶⁶ KDW, t. XI, nr 1729: „rector ecclesie Sancti Nicolai, fratres minores ac hospitalis in Calis in festivitibus omnibus eiusdem gloriose Virginis Sancte Marie mane festinanter divinum officium peragentes in suis ecclesiis et sermones seu predicaciones non alias nisi in predicta ecclesia Sancte Marie presumant facere et exercere, alias contra ipsos per excommunicationis sentencias procedemus”. Niemal identycznie brzmi akt z 1380 r. (KDW, t. XI, nr 1760).

⁶⁷ KDW, t. VI, nr 125.

⁶⁸ Zob. KDW, t. II, nr 828.

Z jednej strony zapobiegało to prawnemu, a co za tym idzie i materialnemu krzywdzeniu miejscowego konwentu, z drugiej sprzyjało rozwojowi ich pozycji. O tym, że kaliska placówka Świętego Ducha czyniła w tym kierunku usilne zabiegi u kolejnych panujących, świadczy przywilej nadany im 29 marca 1350 r. w Kaliszu przez króla Kazimierza Wielkiego⁶⁹. Z dyplomu tego wynika

*quod honorabilis vir et frater Kerstanus, magister Hospitalis Sancti Spiritus in Kalis, accedens ad nostram presenciam petivit et instantissime nobis supplicavit, ut privilegium eidem hospitali super diversis libertatibus et iurbus per nostrum genitorem felicis recordacionis dominum Wladislaum, olim ducem regni Maioris Polonie datum, dignaremur confirmare*⁷⁰.

Występujący tu brat Kersten, przełożony szpitala Świętego Ducha w Kaliszu stanąwszy przed obliczem króla z prośbą o zatwierdzenie wcześniejszego przywileju Władysława Łokietka, jak można przypuszczać miał pewne trudności z wyegzekwowaniem prawa do posiadania własnego rybaka. Świadczyć może o tym fakt, iż właśnie artykuł o rybołówstwie zdominował zasadniczą treść dokumentu królewskiego zatwierdzającego wcześniejszy przywilej duchaków:

*in quo privilegio unus articulus inter cetera, qui talis erat: piscatorem eidem eciam tenere concedimus hospitali: continebatur. Quam quidem articulum, ob honorem et laudem Dei omnipotentis et sancti spiritus ac ob salutem anime nostre et remissionem peccaminum, iustis et dignis precibus fratris predicti Kerstani favorabilius inclinati, ne predictum hospitale imposterum aliquod impedimentum per quempiam in articulo piscacionis eidem hospitali perpetuo dato et concesso paciatur, de gracia speciali et solita pietate harum serie litterarum gratuite temporibus perpetuis valiturum confirmamus*⁷¹.

Z dyplomu tego jasno wynika, że artykuł gwarantujący miejscowym duchakom „prawo do rybaka” był szczególnym przywilejem monarszego pisma, zatwierdzonym przez króla „na wieczne czasy, na cześć i chwałę wszechmogącego Boga i Ducha Świętego”, a sankcją za złamanie tejże dyspozycji było narażenie się na ciężką niełaskę Kazimierza Wielkiego⁷².

⁶⁹ KDW, t. III, nr 1294.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże: „Si quis autem ausu temerario ipsum hospitale in piscatore seu articulo piscacionis predicto turbare aut impedire presumpserit, se nostram indignacionem senciatur graviter incurrisse”. Prawo do rybołówstwa, szczególnie na większą skalę, egzekwowano dopiero w

Z nastaniem XV stulecia pozycja i znaczenie kaliskich duchaków wyraźnie osłabły. Świadczyć mogą o tym dwa dokumenty z 5 i 7 maja 1436 r. wydane dla szpitala Świętego Ducha w Kaliszu⁷³. W pierwszym z nich wystawca aktu, oficjał krakowski Jan z Lgoty sprawę kaliskiej placówki relacjonuje następująco:

In nostra personaliter constitutus presencia honorabilis et religiosus vir, frater Paulus procurator et nomine procuratorio Joannis magistri fratrumque tocius conventus domus hospitalis ordinis Sancti Spiritus in Cracovia exposuit, quomodo nonnullae personae, tam spirituales, quam etiam seculares diversorum statuum, dignitatum et preeminenciarum monasterium ac domum pauperum hospitalis Sancti Spiritus extra muros Calissienses eiusdem ordinis Sancti Spiritus per illustres principes felicis recordacionis atque duces Regni Polonie dudum fundatum, erectum et dotatum, molestant ac impugnant et impugnare intendunt de privilegiorum fundacione huiusmodi pro eadem domo ipsis ignorantiam pretendentes⁷⁴.

Powyższy fragment dyplomu oficjała dowodzi, iż klasztor i szpital Świętego Ducha w Kaliszu krzywdziły i niszczyły zarówno osoby duchowne, jak i świeckie, tłumacząc się nieznaną przywilejów erekcyjnych. Dlaczego więc placówka kaliska w sytuacjach kłopotliwych nie legitymowała się swoimi aktami prawnymi? Odpowiedź na to pytanie jest jedna – ponieważ w Kaliszu ich nie posiadali. Z dalszej części dyplomu wynika, że przywileje te znajdowały się w krakowskim konwencie Świętego Ducha i nie myślano wcale przekazywać ich Kaliszowi:

littere, privilegia et munimenta huiusmodi fundacionis propter viarum discrimina et infelices eventus de Cracovia versus Calisch originaliter ferri non possunt, ne in portatura lesuram susciperent aliqualem⁷⁵.

Z niezręcznej sytuacji postanowiono wybrnąć z pomocą oficjała krakowskiego Jana z Lgoty, który wydał w wypisie z mocy wyroku publicznego pozew przeciwko „wszystkim i poszczególnym osobom zarówno duchownym

okresie późniejszym (XV w. i później), kiedy to rybacy zobowiązani zostali do wnoszenia wysokich opłat na ręce swych opiekunów (duchaków). Zob. M ę c z k o w s k i, *Historia Szpitali Św. Ducha*, s. 697, 723 n.

⁷³ KDW, t. X, nr 1403, 1404.

⁷⁴ KDW, t. X, nr 1403.

⁷⁵ KDW, t. X, nr 1403. Podobna informacja widnieje w dokumencie z 7 maja 1436 r. (KDW, t. X, nr 1404): „littere et privilegiorum ad longinqua loca propter viarum discrimina et infelices eventus earundem originaliter de civitate Cracouiensi, ubi nunc tanquam in loco securo extant repositae”.

jak i świeckim różnych stanów, stopni, godności, tytułów i dostojęstwa, wspólnie lub oddzielnie zainteresowanych tą sprawą, w celu przejrzenia i wysłuchania tych przywilejów i dowodów”, w wyznaczonym przez niego czasie i miejscu⁷⁶. Następnie, aby kaliscy duchacy mogli w przyszłości na miejscu okazywać swoje akty prawne w spornych sprawach majątkowych, oficjał krakowski Jan z Lgoty na żądanie mistrza Jana, prepozyta duchaków krakowskich i całego konwentu, widymował cztery dokumenty klasztoru Świętego Ducha w Kaliszu⁷⁷, które zostały mu przedstawione w oryginale przez brata Pawła, pełnomocnika wspomnianego mistrza Jana:

dictis litteris nobis sic, ut premittitur, exhibitis et presentatis ac se receptis ipsisque visis et diligenter inspectis, ipsas in nomine Domini presentibus scriptis transsumpsimus et transsumimus ac per notarium imperiali auctoritate publicum infrascriptum transsumi et in presentis instrumenti publici formam de verbo ad verbum, nihil ad dendo vel minuendo, quod facti mutaret substanciam aut variaret intellectum, redigi et exemplari et alias talibus modo et forma disponere, quod eis in iudicio et extra, ubi opus foret, ac si originales apparerent et ostenderentur, plena et indubia fides adhiberi posset et valeret, decretum nostrum et auctoritatem eisdem apponendo disponere decrevimus et mandavimus⁷⁸.

Jak wynika z materiału źródłowego, początek wieku XV był dla kaliskich duchaków okresem trudnym, zapowiadającym stopniowy i powolny ich upadek. Działanie różnych środowisk społecznych na niekorzyść szpitala Świętego Ducha w Kaliszu tłumaczyć należy ich słabnącą pozycją w mieście, spowodowaną z jednej strony nie najlepszym ogólnym stanem miasta (wojny, napady, epidemie, głód, pożary i powodzie, przeplatały co roku wydarzenia miasta)⁷⁹, z drugiej zaś niedostatecznym zabezpieczeniem swoich praw ze

⁷⁶ KDW, t. X, nr 1403: „adversus omnes et singulas personas, tam spirituales, quam eciam seculares diversorum statuum, graduum, dignitatum, condicionum et preeminentiarum sua communiter et divisim interesse putantes ad videndum et audiendum huiusmodi litteras, privilegia et munimenta per nos transsumi dare et decernere dignaremur”.

⁷⁷ Dokumentami tymi były: mandat z 5 maja 1436 (KDW, t. X, nr 1403), przywilej Przemysła II z datą: Kalisz, 31 grudnia 1283 (KDW, t. I, nr 530) dokument Władysława Łokietka z datą: Kalisz, 30 grudnia 1299 (KDW, t. II, nr 828) i dokument Kazimierza Wielkiego z datą: Kalisz, 29 marca 1350 (KDW, t. III, nr 1294). Ponadto przywileje te zostały dokładnie opisane od strony zewnętrznej, nie budząc żadnych wątpliwości, a stan ich określono jako dobry. Jak można sądzić, dokumenty te spłonęły wraz z całym archiwum duchaków krakowskich podczas pożaru miasta w 1528 r. Zob. A n t o s i e w i c z, *Zakon Ducha Świętego*, s. 171. Wszystkie te dokumenty transumował król Zygmunt Stary w 1539 r.

⁷⁸ KDW, t. X, nr 1404.

⁷⁹ Zob. K o ś c i e l n i a k, W a l c z a k, *Kronika miasta*, s. 38 n.

strony władcy czy miejscowych patronów. Sytuację miejscowych duchaków pogarszał również brak odpowiedniego wsparcia finansowego, które gwarantowałyby szpitalowi bezpieczną egzystencję w mieście. Co prawda, sporadyczne uposażenie kaliskiej placówki przez nielicznych darczyńców występowało nadal, jednakże nie było już ono zasługą książąt czy wysokich dostojników kościelnych ale mieszczan kaliskich. Przykładem tego może być umieszczenie kaliskiego szpitala Świętego Ducha w trzech testamentach⁸⁰. Pierwszym jest akt z 6 lutego 1422 r. Klary wdowy po mieszczaninie kaliskim Janie Rusowskim, w którym zapisała ona duchakom pół grzywny na żywność i inne rzeczy niezbędne szpitalowi, wypłacane corocznie w uroczystość Św. Jana Chrzciciela (tj. 24 czerwca)⁸¹. W dokumencie, z 25 (26?) sierpnia 1426 r., mieszczki kaliskiej Agnieszki Pychadłowej poczynione przez nią zapisy testamentowe na rzecz budynków kaliskich duchaków opiewały na sumę dziesięciu grzywien pieniężnych⁸². Ostatnim znanym testamentem wzmiankującym kaliski szpital jest akt mieszczanina Mikołaja Gałki, rajcy kaliskiego z 11 sierpnia 1436 r., w którym zapisano duchakom piętnaście grzywien pieniężnych, liczących po czterdzieści osiem groszy każda⁸³. Jak można przy-

⁸⁰ Męczkowski (*Historia Szpitali Św. Ducha*, s. 716) podaje, że niejaka Małgorzata Gutizmutka (?) mieszczka z Kalisza testamentem z 30 września 1412 r., oblatowanym w księgach konsystorskich kaliskich 11 maja 1587 r. ofiarowała duchakom grunta leżące za murami miejskimi, na wprost kościoła szpitalnego. Wiadomości tych jednak w pełni nie potwierdzają księgi konsystorskie, brak jest bowiem informacji o testamencie mieszczki Małgorzaty z 1412 r., jest natomiast mowa o terenach na wprost klasztoru. Zob. Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta Konsystorza Generalnego, sygn. A. 20, k. 77 pod datą 11 kwietnia 1587 (a nie pod 11 maja 1587 r.). Na terenach tych w okresie późniejszym wzniesiono część zabudowań klasztornych kaliskich bernardynek, a od 1592 r. decyzją arcybiskupa Stanisława Karnkowskiego ziemie te przeszły na własność zakonnice. Zob. W ę d z k i, *Lokacja miasta*, s. 497; G. K u c h a r s k i, *Początki klasztoru Bernardynów w Kaliszu w wiekach średnich*, ABMK 75(2001), s. 201-204.

⁸¹ KDW, t. XI, nr 1935: „Item secundo legavit mediam marcam census annui in et super domo providi Michaelis lorificis in Calis pro nutrimento ac necessariis pauperum infirmorum de hospitale extra Kalis ecclesie Sancti Spiritus, qui census solvitur ad festum beati Johannis Baptiste [24 VI]. Si autem ipsum Michaelem vel qui in eadem domo resederit se de dicto censu exemere contigerit, tunc pueri legantis unacum executoribus presentis testamenti similem censu(m) annis singulis comparabunt”. Pewne zapisy testamentowe poczyniono również na rzecz księży z kolegiaty kaliskiej i kościoła św. Mikołaja w Kaliszu.

⁸² KDW, t. XI, nr 1969: „nomine veri et legitimi testamenti ac ultime sue voluntatis et donacione inter vivos fieri solita et consueta, in primis pro structura Sancti Spiritus extra muros Kalisienses decem ... marcas peccunie”.

⁸³ KDW, t. X, nr 1408: „LX marcas monete et numeri Regni Polonie, XLVIII grossos marcam in quamlibet computando videlicet ... XV Sancti Spiritus hospitale ante Kalis”. Takie same sumy pieniężne otrzymały także inne placówki kościelne Kalisza, a mianowicie: kolegiata

puszczać, te drobne uposażenia kaliskiego szpitala Świętego Ducha przez lokalnych mieszczan pomagały jedynie w dalszej egzystencji placówki. Niższe zapisy testamentowe pozwalają ponadto na wysunięcie twierdzenia, że już w XV w., a może i wcześniej, społeczeństwo kaliskie traktowało szpital i duchaków jako instytucję dobra publicznego. Zdaniem W. Męczkowskiego

co się tyczy funduszków, to szpital Św. Ducha (w XV-XVI w.) posiadał liczne kapitały z legatów, zapisów i ofiar pochodzących przeważnie od mieszczan kaliskich. Gdy się przegląda księgi grodzkie, wójtowskie, testamentowe miasta Kalisza, podziwiać wprost należy ofiarność społeczeństwa miejscowego⁸⁴.

Stanowisko to jednak nie jest do końca zgodne z prawdą, ponieważ badacz ten powyższe wnioski oparł przeważnie na materiale źródłowym z 2. poł. XVI w., zaś w odniesieniu do XV w. informacji tych jest niewiele. Niewykluczone, że w XV w. zapisów i ofiar dla szpitala kaliskiego było znacznie więcej, jednakże na podstawie obecnych źródeł nie można nic więcej wnosić.

Potwierdzeniem niepewnego położenia materialnego duchaków kaliskich w połowie XV w. może być treść bulli papieża Mikołaja V z 29 marca 1448 r. skierowanej do arcybiskupa gnieźnieńskiego⁸⁵. Dowiadujemy się, z niej iż papież nakłoniony prośbami mistrza i braci kaliskiego szpitala Świętego Ducha polecił arcybiskupowi, aby

postarał się przywrócić prawnie do prawa i własności tego szpitala kaliskiego to, co z dóbr tegoż szpitala kaliskiego znalazłby bezprawnie odłączone lub oderwane⁸⁶.

Wszystkich zaś przeciwników, którzy zlekceważyliby owo odwołanie nakazał dla poskromienia obłożyć klątwą kościelną, a świadków „qui fuerint nominati, si se gratia, odio vel timore subtraherint consura simili appellatione [c]essante compellas veritati testimonium perscribere”⁸⁷. Z dokumentu tego

NMP, kościół św. Mikołaja i franciszkański kościół św. Stanisława.

⁸⁴ Męczkowski, *Historia Szpitali Św. Ducha*, s. 716.

⁸⁵ Privilegia, k. 40. Zob. niżej aneks, gdzie wydano ten dokument.

⁸⁶ Privilegia, k. 40: „Dilectorum filiorum praeceptoris et fratrum hospitalis Sancti Spiritus Calissiensis Gnesnensis dioecesis ad hospitale nostrum Sancti Spiritus in Saxia de Urbe spectantes precibus inclinati praesentium tibi auctoritate mandamus quatenus ea quae de bonis ipsius hospitalis Calissiensis alienata inveneris illicite vel distracta, ad ius et proprietatem eiusdem hospitalis Calissiensis legitime revocare procures”.

⁸⁷ Privilegia, k. 40. Zob. niżej aneks.

jasno wynika, iż duchacy w XV w. borykali się z prawami do wyegzekwowania nadanych im wcześniej uposażeń, którymi były niezawodnie zapisy testamentowe mieszczan kaliskich. Możemy przypuszczać, iż osoby odpowiedzialne za egzekucję tych testamentów pominęły kaliskich duchaków, a prowizor odpowiedzialny za stan majątkowy szpitala nie dopilnował interesu klasztornego, możliwe, że na polecenie czy sugestię któregoś z pozostałych podmiotów testamentowej woli⁸⁸. Jeżeli więc sprawa kaliskiego szpitala Świętego Ducha dotarła do papieża, który zlecił jej załatwienie metropolicie gnieźnieńskiemu, to lokalne jej uregulowanie musiało być niemożliwe do wykonania. Ponadto krzywdy majątkowe wyrządzone temuż szpitalowi musiały być dotkliwe, w przeciwnym razie nie proszono by Stolicy Apostolskiej o interwencję w tej sprawie. Rangę i powagę problemu duchaków kaliskich podnosi jeszcze papieskie zalecenie, by wszystkich przeciwników i krzywdzicieli tego zakonu karać klątwą kościelną. Czy postanowienia bulli papieża Mikołaja V zostały wdrożone w życie i czy duchakom przywrócono ich prawa i własności? Przypuszczać można, iż częściowo tak, bowiem pomimo ogólnej trudnej sytuacji kaliskiego szpitala placówka ta nadal funkcjonowała, niosąc nieustannie pomoc najuboższym i schorowanym ludziom.

Niezbyt dobre położenie materialne kaliskich duchaków w 1. poł. XV w. nie przekładało się na ich publiczną pozycję, bowiem społeczne oddziaływanie zakonników szpitala Świętego Ducha w regionie kaliskim było duże. Świadczyć może o tym fakt, iż w niedalekiej odległości na północ od Kalisza (16 km) – w Stawiszynie, powstał w 1432 r. nowy szpital duchaków fundacji wójta stawiszyńskiego Jana Nogi⁸⁹. Motywy tej fundacji wydają się być oczywiste. Wójtowi miasta chodziło o stworzenie jednostki, która z jednej strony zaopiekowałaby się schorowanymi ludźmi, z drugiej zaś zagwarantowała najbiedniejszym i bezdomnym godziwe schronienie⁹⁰. Zważywszy na to, iż zakonnicy Świętego Ducha zadowalali się niewielkimi datkami, a samo ich utrzymanie niewiele kosztowało, byli idealnymi wykonawcami tych zadań. Jak można sądzić, placówka stawiszyńska była filią kaliskiego szpitala Świętego Ducha i nadzór nad nią sprawował kaliski przełożony. Z Kalisza też

⁸⁸ W większości testamentów znacznie większe uposażenia przypadły pozostałym kaliskim placówkom kościelnym (tj. kolegiacie NMP, kościołowi św. Mikołaja, czy franciszkanom). Być może któraś z nich przejęła nadanie dla duchaków, będąc bardziej znaczącą i wpływową instytucją w mieście (np. kolegiata). Zob. KDW, t. XI, nr 1935, 1969; t. X, nr 1408.

⁸⁹ KDW, t. XI, nr 1994, 1996.

⁹⁰ Oczywiście pomijamy tutaj kwestie związane z łaską Bożą i ewentualnym zadośćuczynieniem za grzechy, ponieważ sfera ta jest sama w sobie jasna.

najprawdopodobniej pochodzili oddelegowani do Stawiszyna pierwsi zakonnicy, a sama prepozytura musiała utrzymywać ścisły kontakt z klasztorem kaliskim⁹¹.

Jak wyglądała organizacja i działalność kaliskiego klasztoru do połowy XV w., wnosić można z niektórych przywilejów wystawionych miejscowym duchakom, a także z konstytucji zakonnych⁹². Trudniej będzie precyzyjnie odtworzyć, jak dokładnie wyglądało życie wewnętrzne konwentu Świętego Ducha w Kaliszu na przestrzeni wieków średnich, a więc wzajemne stosunki pomiędzy braćmi szpitalnymi, ich obowiązki i obrządku religijne, gdyż nie zachowały się z tego okresu żadne źródła odzwierciedlające życie zakonne tak, jak ono w rzeczywistości wyglądało. Jednak na podstawie zachowanych konstytucji zakonnych możemy ustalić, jak powinno ono wyglądać.

Szpital Świętego Ducha w Kaliszu od początku swego istnienia pozostawał pod władzą braci szpitalnych Świętego Ducha de Saxia. Można sądzić, iż od momentu powstania fundacji domem macierzystym dla szpitala kaliskiego był Kraków. Przynajmniej w drugiej ćwierci XV w. podlegał on szpitalowi krakowskiemu, o czym dobitnie świadczą dwa dokumenty z 5 i 7 maja 1436 r. oficjała krakowskiego Jana z Lgoty⁹³. Tu rezydował prowincjał duchaków polskich⁹⁴ i stąd początkowo najprawdopodobniej rekrutowali się wysłani do Kalisza zakonnicy⁹⁵. Nie można jednak w pełni wykluczyć, że na początku XIV w. kaliska placówka znajdowała się pod kuratelą przeoratu w Ścinawie. Przemawiać mogłoby za tym to, iż w latach 1306-1314 Kalisz pozostawał pod panowaniem książąt śląskich⁹⁶. Jeśli więc wyodrębnienie prowincji polskiej z siedzibą w Ścinawie nastąpiło przed utratą Kalisza przez Głogow-

⁹¹ G. K u c h a r s k i, *Początki szpitala Ducha Świętego w Stawiszynie koło Kalisza*, „Kronika Wielkopolski” (w druku).

⁹² Konstytucje duchackie znane są pod zapisem jako reguła tego zakonu, jest to błędem. My używać będziemy tych nazw przemiennie: konstytucje i reguły.

⁹³ KDW, t. X, nr 1403, 1404; ZDKDK, t. II, nr 347, 348. Zob. s. 75-76 tej pracy.

⁹⁴ *Constitutiones provinciae Poloniae Ordinis Sancti Spiritus*, Romae 1652, cap. VIII (dalej cyt.: *Constitutiones*). O ogólnej organizacji zakonu duchaków w Polsce zob.: A n t o s i e w i c z, *Zakon Ducha Świętego*, s. 188 n.

⁹⁵ Por. M ę c z k o w s k i, *Historia szpitali Św. Ducha*, s. 33, 35-36; W a c h o l z, *Szpitala krakowskie*, cz. 1, s. 13; A n t o s i e w i c z, *Zakon Ducha Świętego*, s. 188; t a ż, *Opieka nad chorymi i biednymi w krakowskim szpitalu Świętego Ducha (1220-1741)*, „Roczniki Humanistyczne”, 26(1978), z. 2, s. 38; K u c h a r s k i, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 126-127.

⁹⁶ J. D ą b r o w s k i, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290-1402*, w: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, red. S. Kutrzeba, T. Silnicki, W. Semkowicz, t. I, Kraków 1933, s. 348.

czyków, mógł on zostać włączony do tej prowincji. Brakuje jednak źródeł potwierdzających zwierzchnictwo przeora ścinawskiego nad duchakami z Kalisza. Po odebraniu księżętom głogowskim dzielnicy kaliskiej przez Władysława Łokietka w 1314 r. nie możliwe było utrzymanie zwierzchności Ścinawy nad Kaliszem.

W myśl przepisów zakonnych na czele każdego domu szpitalnego Świętego Ducha stać miał przełożony. Z dokumentów wystawionych kaliskim duchakom wynika, że konwentem tym zarządzał „magister, praeceptor domus et hospitalis”⁹⁷. Reguła precyzowała, że wybór przełożonego odbywać się miał podczas kapituły prowincjalnej, a czas kadencji wynosił 3 lata. Tam desygnowano również niższych urzędników: prokuratorów (administratorów), kaznodziei, spowiedników, skarbników, zakrystianów, bibliotekarzy⁹⁸. Z konstytucji duchaków wynika, iż zakon Świętego Ducha miał dwie kategorie członków – księży oraz braci konwersów. Kandydata do zakonu przyjmował prowincjał po zasięgnięciu rady definitorów i rocznym nowicjacie. Po tych czynnościach składał w kościele podczas mszy św. śluby zakonne⁹⁹. Prócz trzech ślubów właściwych każdemu zgromadzeniu zakonnemu, duchacy składali jeszcze czwarty odnoszący się do starania o chorych:

Ego ... offero me et trado me ipsum deo et beate Marie Virgini et dominis nostris infirmis ut omnibus diebus vite mee sim servies illis, promitto castitatem cum dei auxilio servare et sine proprio viere et tibi patri M. et successoribus tuis obedientiam tenere et precepta regule pro posse servare et bona ipsorum pauperum fideliter custodire sic me deus adiuvet et hec sancta ewangelia¹⁰⁰.

W kaliskim szpitalu musiało być przynajmniej 4 kapłanów do obsługi duchownej chorych oraz do odmawiania modlitw chórowych, gdyż takie były zastrzeżenia bulli papieskiej Innocentego III w stosunku do tego zakonu¹⁰¹. Konwersi oddawać się mieli jedynie pracy fizycznej (pielęgnowanie chorych, praca w gospodarstwie, usługiwanie przy stole podczas posiłków itp.)¹⁰². Konstytucja duchaków nakazywała również, aby jeden dom był przeznaczony

⁹⁷ KDW, t. IV, nr 1294; *Acta capitulorum nec non iudicorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, t. II, nr 1954; Privilegia, k. 40. Zob. niżej aneks.

⁹⁸ Reguła, cap. 62-64; Constitutiones, cap. IV, VII; Epitome Xendochii, s. 16.

⁹⁹ Reguła, cap. 66; zob. K u c h a r s k i, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 128-129.

¹⁰⁰ Reguła, cap. 69.

¹⁰¹ Bullarium, s. 109; Reguła, cap. 25.

¹⁰² Reguła, cap. 6, 25. Zob. A n t o s i e w i c z, *Zakon Ducha Świętego*, s. 190; K u c h a r s k i, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 128. Szczegółowo opisano przebieg dnia w klasztorze Świętego Ducha.

wyłącznie dla chorych braci i aby jeden z braci był infirmarzem, który miał składać sprawozdanie przełożonemu trzy razy w roku¹⁰³.

Niestety, niewiele można powiedzieć o składzie osobowym kaliskiego konwentu Świętego Ducha, bowiem w większości źródła nie wymieniają imion poszczególnych zakonników. Jedynym znanym z imienia duchownym jest „honorabilis vir et frater Kerstanus, magister Hospitalis Sancti Spiritus in Kalis” odnotowany w dokumencie Kazimierza Wielkiego dla duchaków kaliskich z 1350 r.¹⁰⁴ Imię sugeruje, że ów zakonnik nie był polskiego pochodzenia. Możliwe, że na ziemi polskiej przybył z Austrii lub Niemiec, bowiem – jak wiadomo – pierwsi bracia szpitalni przywędrowali do Polski właśnie z zachodu Europy. Ponadto zapewne ani Filip Fermona, legat papieski na Węgry i Polskę w końcu XIII w., ani Lipold, prowincjał zakonu Świętego Ducha na Austrię, Węgry i Polskę, wymienieni w przywilejach Przemysła II, nie troszczyli się zbytnio, by sprowadzić polskich zakonników do Kalisza, skoro jeszcze w połowie XIV w. przełożonym szpitala Świętego Ducha w Kaliszu był mnich obcego pochodzenia, niejaki brat Kersten. Taki stan rzeczy należy tłumaczyć tym, iż wyższe duchowieństwo pochodziło z zagranicy, zwłaszcza z Niemiec. Jednak od 2. poł. XIV w. sytuacja zaczęła się zmieniać i coraz częściej wśród wyższego duchowieństwa spotykane są nazwiska wyłącznie polskie¹⁰⁵.

Podobnie jak inne placówki duchackie, tak i kaliscy szpitalnicy zobowiązani byli do zwoływania cotygodniowej kapituły wewnętrznej, celem oskarżenia się braci z win popełnionych przeciw regule. Co trzy miesiące należało odbyć kapitułę kwartalną, na której rozpatrywano sprawy domu, szpitala itp. Ponadto raz w roku obradować miała kapituła roczna, na którą obowiązkowo musieli udawać się do Krakowa przełożeni wszystkich placówek polskich w tym i kaliskiej, by na niej rozwiązywać problemy zachowania, przestrzegania reguły, karności zakonnej, majątków itp.¹⁰⁶

Jednym z ważniejszych zadań zakonu było doskonalenie się członków konwentu oraz szeroko pojęta opieka nad chorymi i biednymi. Edukacja braci

¹⁰³ Regula, cap. 64.

¹⁰⁴ KDW, t. III, nr 1294.

¹⁰⁵ W. Męczkowski (*Historia szpitali Św. Ducha*, s. 34) twierdził, iż pod koniec XIII i w połowie XIV w. wyższe duchowieństwo polskie prowadziło ożywioną walkę z duchowieństwem niemieckim, a przejawem tego miały być uchwały synodów biskupów polskich z lat 1257, 1285, 1326, na których żądano początkowo, aby duchowieństwo władało językiem polskim, z czasem, aby było pochodzenia polskiego. Zob. A. H e l c e l, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. I, Warszawa 1856, s. 358, 385-387, 403.

¹⁰⁶ Regula, cap. 27; Constitutiones, cap. VI. Kapituła roczna zawsze odbywać się miała w czwartą niedzielę po Wielkanocy.

odbywała się w przyklasztornej szkole. Ponadto, jak można przypuszczać, już w końcu średniowiecza funkcjonowało przy kaliskim konwencie studium, w którym podnoszono ogólną wiedzę religijną i rozwój intelektualny¹⁰⁷. Jeżeli chodzi o pielęgnowanie chorych w szpitalu Świętego Ducha, należy pamiętać, iż dla chrześcijan wieków średnich na pierwszym planie przy opiece chorych stała *cura animarum*. W tym względzie znajdujemy wymowne rozporządzenie synodu zwołanego w Budzie w 1279 r. przez Filipa biskupa Fermo, legata papieskiego na Węgry i Polskę, powtórzone w statutach synodu kaliskiego z 1420 r., z którego stale przebiegała zasada *anima est multo potior corpore*¹⁰⁸. Już 10 rozdział reguły zakonu Świętego Ducha *De recipiendis infirmis et ministrandis* informuje, jakie warunki musieli spełnić chorzy i ubodzy, by mogli zostać przyjęci do szpitala: „najpierw mają się wyświadczyć z grzechów i przyjąć Komunię św.” Następnie obowiązkiem duchaków było przyjąć i ułożyć chorych w łóżku, starannie doglądać, karmić i pielęgnować jak „panów”, *quasi domini* podkreśla reguła¹⁰⁹. W rozdziale 37 *De pauperius reqirendis* czytamy, że „ubodzy, chorzy jednego dnia w tygodniu mają być poszukiwani po wsiach i ulicach [miast] i dostarczani do domu Świętego Ducha; mają oni mieć troskliwą opiekę”, natomiast w artykule 38 *De orphanis nutriendis et feminis pregnantibus* mowa jest o tym, iż „sieroty porzucone i ubogie kobiety brzemiennie mają być darmo przyjmowane do szpitali, według możliwości domu mają być opatrywane”¹¹⁰. Wychowywane przez duchaków w szpitalu dzieci, to nie tylko te, które sami znaleźli, ale

¹⁰⁷ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 6385/III, *Protokoły posiedzeń kapituł prowincjonalnych Zakonu Ducha Św. w Polsce*, s. 4-5, 9, 69, (dalej cyt.: Protokoły); zob. Męczyński, *Monografie historyczne*, s. 277; Kantsiewicz, *Biblioteki Zakonu Ducha Świętego w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 41(1980), s. 354 (dalej cyt.: ABMK); Kucharski, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 131-133.

¹⁰⁸ Rozporządzenie synodu z 1278 r., powtórzone w 1420 r. brzmiało: § 85. „Ut medicina spiritualis praecedat corporalem. Statum est in concilio (tj. Concil. Lateran. IV c, 22), et districte injunctum medicis corporum, ut quum eos ad infirmos vocari contigerit, ipsos ante omnia moneant et inducant, quod medicos advocent animarum; ut postquam infirmis fuerit de spirituali salute provisum, ad corporalis medicinae remedium salubrius procedatur. Ceterum autem, quum anima sit multo potior corpore, sub interminatione anathematis prohibemus, ne quis medicorum pro corporali salute aliquid aegroto suadeat, quod in animae periculum convertatur”. Helel, *Starodawne prawa*, t. I, s. 423; Wabraham, *Statuta synodu prowincjonalnego w Kaliszu z r. 1420*, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny, t. XXII, Kraków 1888, s. 75-181.

¹⁰⁹ Reguła, cap. 10.

¹¹⁰ Reguła, cap. 37, 38. W rozdziałach 39-43 wymienione są dalsze szczegółowe poczynania duchaków z chorymi i ubogimi. Zob. Kucharski, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 138-142.

również i te, które urodziły się w szpitalu Świętego Ducha, a matki nie chciały, czy też nie mogły ich wychować oraz dzieci przyniesione do szpitala. Przed bramą szpitalną było miejsce, gdzie zostawiano podrzutki, przy czym zabronione było dowiadywanie się o nazwisko osoby pozostawiającej dziecko¹¹¹. Jak można przypuszczać, takie miejsce znajdowało się i przy kaliskim klasztorze, ulokowane tuż za bramą miejską, bezpośrednio przed domem szpitalnym.

Inną grupą ludzi, szukającą schronienia w szpitalu duchaków, byli ubodzy¹¹². Specjalne zalecenia względem tej społeczności wydano w 36 rozdziale reguły duchaków *De indumentis pauperum*, w którym nakazywano otoczyć biednych troskliwą opieką, dbać o ich wyżywienie i ubranie. Obowiązkiem przełożonego było również rozdawanie ubogim wełnianej odzieży przed zimą, a latem płóciennej¹¹³. Do powinności kierownika szpitala (*hospitalariusi*) należało badanie ubogich, wpisywanie ich do księgi oraz odwiedzanie ich przynajmniej raz lub dwa razy dziennie, spowiednik natomiast sprawował duchową opiekę nad chorymi¹¹⁴. Czy oprócz tych dwóch pielęgniarzy przewidzianych w konstytucjach zakonnych był jeszcze ktoś z personelu medycznego w szpitalu kaliskim? W. Męczkowski powątpiewał, by w szpitalu Świętego Ducha w Kaliszu był stały lekarz¹¹⁵. Stwierdzenie to zdaje się być trafne, ponieważ stały lekarz musiałby pobierać jakieś wynagrodzenie, a na to nie pozwalały skromne fundusze szpitala. Zresztą nigdzie nie spotykamy żadnej wzmianki o wydatkach na ten cel. Większą styczność z kaliską placówką duchaków mieli cyrulicy (chirurgowie) i aptekarze miejscy poświadczeni w źródłach, których wzywano do chorych szpitalnych, ale i oni nie mogli być stałymi pracownikami szpitala, ponieważ zakazywała tego reguła zakonna¹¹⁶.

¹¹¹ W rozdziale 56 mowa jest nawet o nakazie, aby w szpitalu zawsze była odpowiednia ilość kolebek, by dzieci pojedynczo w nich leżały. Regula, cap. 56: „infantium ... prava cunabula fiant, ut seorsum soli iaceant, ne aliquid in commodi possit infantibus evenire”. Dzieci wychowywała tzw. „matka”, najprawdopodobniej zakonnica ze szpitala Świętego Ducha, zob. A n t o s i e w i c z, *Zakon Ducha Świętego*, s. 195; K u c h a r s k i, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 140-142.

¹¹² Zob. G i e d r o y ć, *Zapiski do dziejów szpitalnictwa*, s. 38.

¹¹³ Regula, cap. 36.

¹¹⁴ Constitutiones, cap. IV; Epitome Xendochii, s. 16.

¹¹⁵ M ę c z k o w s k i, *Historia szpitali Św. Ducha*, s. 96.

¹¹⁶ Cech chirurgów w Kaliszu był liczny i wpływowy, spotykamy ich często na stanowiskach rajców, ławników a nawet burmistrzów. Zob. M ę c z k o w s k i, *Historia szpitali Św. Ducha*, s. 98; S. Radwan (*Z dziejów szpitali*, s. 5-6) zwraca uwagę, iż już książę Przemysław II interesował się instytucjami dla chorych, czego przykładem ma być powstanie w 1291 r. za

Z powyższych wyjątków reguły wynika, iż niewiele ona mówi o szpitalu, główne punkty dotyczą ustroju wewnętrznego i życia zakonników. Nie wiadomo także, kiedy wprowadzony został urząd prowizora w szpitalu Świętego Ducha w Kaliszu. W Krakowie jest on wzmiankowany już w 1. poł. XIV w.¹¹⁷ Można więc sądzić, że i w tym czasie kaliscy duchacy posiadali prowizora szpitalnego. Zdaniem W. Męczkowskiego byli nimi „zawsze dostojnicy miejscy, rajca miejski (konsul), ławnik (*scabinus*), a nawet niekiedy sam burmistrz (*proconsul*). Opiekunami najczęściej bywali jeden rajca miejski i jeden ławnik. Wybierani oni byli przez połączone zebranie przedstawicieli obu urzędów miejskich”¹¹⁸. Pomimo iż duchacy krakowscy próbowali bez powodzenia znieść urząd prowizora na początku XVI w., to jednak organ ten był potrzebny braciom szpitalnym, ponieważ tylko prowizor mógł skutecznie zarządzać administracją i majątkiem szpitalnym, a w razie kłopotów prawnych fachowo reprezentować szpital na zewnątrz w urzędach czy w sądach.

Niewiele wiadomości posiadamy na temat klasztornej biblioteki kaliskich duchaków¹¹⁹. Skromna podstawa źródłowa uniemożliwia bowiem zaprezentowanie pełnego obrazu miejscowego księgozbioru. Jednakże na podstawie konstytucji zakonnych, które określały stosunek zakonu do książki, a także późniejszych sprawozdań z wizytacji i akt kapituł prowincjalnych, będących sprawdzianem realizacji przepisów prawa zakonnego możemy w przybliżeniu zarysować pierwotny kształt biblioteki kaliskiej placówki, zakonu Świętego Ducha. Jak wiadomo, oparty na regule św. Augustyna kanonicki zakon Świętego Ducha posiadał uprawnienia do organizowania bibliotek klasztornych, ponadto łącząc życie kontemplacyjne z działalnością charytatywną zobowiązany był do kultywowania książki i ciągłego powiększania księgozbio-

jego zezwoleniem 5 aptek w Kaliszu (KDW, t. II, nr 640). Tak znaczna liczba aptek wskazuje, iż w Kaliszu znajdował się skład materiałów aptecznych i stąd leki rozsyłane były do innych aptek w głębi kraju. Zob. R a c i b o r s k i, *Monografia Kalisza*, s. 17; J. T y s z k i e w i c z, *Szpitalne w Polsce średniowiecznej. O zakresie problematyki i inne uwagi*, w: *Szpitalnictwo*, s. 33-38; K u c h a r s k i, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 142.

¹¹⁷ S. E s t r e i c h e r, *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, Kraków 1936, s. 132; A n t o s i e w i c z, *Zakon Ducha Świętego*, s. 193; Do zadań prowizora pochodzącego z ramienia władz miejskich należało m.in. opiekowanie się stanem majątkowym szpitala, czuwanie nad bezpieczeństwem itp.

¹¹⁸ M ę c z k o w s k i, *Historia szpitali Św. Ducha*, s. 48.

¹¹⁹ Jedynymi badaczami, którzy fragmentarycznie poruszyli problematykę biblioteki kaliskich duchaków, byli W. Męczkowski (*Monografie historyczne*, s. 276-277) i K. Antosiewicz (*Biblioteki*, s. 363); zob. K u c h a r s k i, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 131-133.

rów¹²⁰. Kanonicki charakter zakonu zobowiązywał jego członków do pielęgnowania modlitwy liturgicznej¹²¹. Aby ją jednak właściwie sprawować, niezbędne były księgi liturgiczne i chorałowe.

Czas powstania biblioteki duchaków w Kaliszu nie jest znany. Należy przypuszczać, że załączkami kaliskiego księgozbioru były książki rękopiśmienne przyniesione z domu macierzystego przez zakonników zakładających nową siedzibę¹²². Były to najbardziej potrzebne rękopisy: mszał, graduał, psalterz, antyfonarz, hymnariusz, reguła zakonna¹²³. Nie wiemy, jak liczny był księgozbiór kaliskich duchaków, bowiem do naszych czasów nie dochował się żaden jego inwentarz. Jednak, jak można sądzić, struktura biblioteki kaliskiej placówki zakonu Świętego Ducha nie mogła się zasadniczo różnić od bibliotek w innych klasztorach¹²⁴. Pracę bibliotekarza, a więc rejestrowanie¹²⁵, porządkowanie i zabezpieczanie ksiązek ustalały specjalne przepisy uchwalane na kapitułach prowincjalnych, które weszły do odnowionych konstytucji w 1652 r., przeznaczonych wyłącznie dla polskiej prowincji¹²⁶. W myśl tych rozporządzeń na zakup nowych ksiązek każdy z konwentów przeznaczać musiał 50 florenów rocznie. Jednak suma pieniężna, jaką wydawali kaliscy duchacy na książki, uzależniona była od ich zasobności w danym roku i każdorazowo wyznaczana była przez kapitułę prowincjalną. Inną formą

¹²⁰ J. K ł o c z o w s k i, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964, s. 229; zob. A. Ś w i e r k, *Średniowieczna biblioteka klasztoru Kanoników Regularnych Św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 16.

¹²¹ J. K ł o c z o w s k i, *Vita communis cleri w XI-XII w.*, RH 10(1961), z. 2, s. 7; *Confederatio Canonorum Regularium Sancti Augustyni – Declaratio consilii primatialis de vita canonica*, Agauni 1969, s. 3, 6.

¹²² M. B u r b i a n k a, *Zarys dziejów handlu księgarskiego we Wrocławiu do poł. XVII w.*, Wrocław 1950, s. 16; K u c h a r s k i, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 132-133.

¹²³ Por. H. S z w e j k o w s k a, *Biblioteka, klasztoru Cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955, s. 8.

¹²⁴ Zob. E. P i s z c z, *Biblioteka Reformatów w Łąkach*, ABMK, 2(1961), s. 210; J. D ł u g o s z, *Biblioteka, OO. Karmelitów w Czernej*, ABMK, 11(1965), s. 110; L. Z a l e w s k i, *Biblioteka Ks. Kanoników Regularnych Lateraneńskich w Kraśniku*, Lublin 1922; S z w e j k o w s k a, *Biblioteka klasztoru Cysterek*, s. 8; A n t o s i e w i c z, *Biblioteki*, s. 353-363; K u c h a r s k i, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 132-133.

¹²⁵ Każdy klasztor miał swój własny sposób sygnowania ksiązek. U duchaków na grzbiecie książki wypisywano białą farbą skrócony tytuł dzieła, poniżej numerację ciągłą cyframi arabskimi; zob. K. G ł o m b i n o w s k i, H. S z w e j k o w s k a, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1979, s. 94 n.; A n t o s i e w i c z, *Biblioteki*, s. 359.

¹²⁶ *Constitutiones*, s. 34.

poszerzania klasztornej księgozbioru było oddawanie przez braci osobistych książek i włączanie zbiorów po zmarłych zakonnikach. Do biblioteki kaliskich duchaków napływały również książki w formie darowizn, ofiarowywane przez dobrodziejów klasztoru¹²⁷. Należy też dodać, iż w wielu wypadkach książka była formą płatniczą za msze lub legatem, gwarantującym modlitwy braci za darczyńców.

Biblioteka klasztorna była ściśle powiązana ze szkołą. Jak słusznie zauważyła K. Antosiewicz

każdy dom polskiej prowincji duchaków prowadził szkołę. W większych konwentach, jak Kraków, Sandomierz, Kalisz zorganizowano nadto studium dla braci, celem formowania moralnego i intelektualnego młodych zakonników oraz pogłębiania wiedzy religijnej starszych¹²⁸.

Jeżeli więc w Kaliszu funkcjonowała przyklasztorna szkoła, a od końca średniowiecza prawdopodobnie i studium¹²⁹, to wymogiem było posiadanie przez kaliski konwent odrębnej biblioteki, posiadającej książki z określonych dyscyplin teologicznych, filozoficznych czy prawniczych. Pod względem językowym księgozbiór ten przedstawiał typowy obraz biblioteki zakonnej, czyli w większości dzieła tam przechowywane były łacińskojęzyczne¹³⁰. Najbardziej rozpowszechnioną książką średniowiecznych bibliotek była Biblia, która stanowiła główne źródło nauki objawionej, podstawę studium teologii i liturgii oraz skarbnicę wiedzy kaznodziejskiej. Niezawodnie, musiała ona zajmować naczelne miejsce w bibliotece kaliskich duchaków, tak jak to było w innych bibliotekach klasztornych, kolegiackich czy kapitulnych¹³¹. Pewne informacje o losach księgozbioru kaliskiego konwentu odnaleźć można w osiemnastowiecznym referacie Komisji Dobrego Porządku, gdzie wśród ogóln-

¹²⁷ Darowizny książkowe wyraźnie poświadczone są w klasztorze krakowskim; zob. Antosiewicz, *Biblioteki*, s. 358-359.

¹²⁸ Antosiewicz, *Biblioteki*, s. 354; zob. Protokoły, s. 4-5, 9, 69.

¹²⁹ Świadczyć może o tym fakt, iż to właśnie kaliscy duchacy wysłali pierwszych zakonników do powstałej w 1432 r. prepozytury szpitalnej Świętego Ducha w Stawiszynie; zob. KDW, t. XI, nr 1994, 1996. G. Kucharski, *Początki szpitala Ducha Świętego w Stawiszynie koło Kalisza*, „Kronika Wielkopolski” (w druku).

¹³⁰ Świerk, *Średniowieczna biblioteka*, s. 111; Antosiewicz, *Biblioteki*, s. 359; Kucharski, *Organizacja i działalność zakonu*, s. 132-133.

¹³¹ Świerk, *Średniowieczna biblioteka*, s. 71-72. Z piętnastowiecznej biblioteki duchaków krakowskich zachowało się do dzisiaj pięć egzemplarzy Biblii w języku łacińskim: Biblioteka Kapitulna w Krakowie, sygn. XV 320; 350; 303; 304; 305; zob. Antosiewicz, *Biblioteki*, s. 367-368.

nego inwentarza szpitala wymieniono również bibliotekę. W niej to znajdować się miały książki w języku włoskim, łacińskim, francuskim i polskim, jednakże większość z nich poruszała problematykę religijną w marginalnym zaś stopniu medyczną¹³². Niestety, do naszych czasów nie zachowała się ani jedna książka z proveniencją kaliskiego klasztoru¹³³.

*

Reasumując dotychczasowe ustalenia należy stwierdzić, iż sprowadzenie kanoników regularnych Świętego Ducha de Saxia do Kalisza najprawdopodobniej przypadło na lata 1281-1282. Z zachowanych dokumentów wynika, że głównym fundatorem klasztoru i szpitala duchaków był książę Przemysław II, ponadto w pierwotnym uposażeniu miejscowej placówki prawdopodobnie czynnie brali udział kaliscy mieszczanie, czego dowodem mogą być wzmiankowani w dokumentach: wójt kaliski Henryk i sołtys Tyńca Konrad. Ze względów sanitarnych nowo przybyłych do miasta zakonników ulokowano tuż za bramą północną, po lewej stronie drogi do wsi Tynec, zaś pierwotnym uposażeniem szpitala było siedem łanów w Tyńcu. Jego dalszy rozwój możliwy był dzięki opiece kolejnych władców i systematycznym drobnym uposażeniom. W 1299 r. Władysław Łokietek, podczas transumowania wcześniejszych przywilejów kaliskich duchaków, zrównał swobody dotyczące trzech łanów w Tyńcu, które kiedyś ofiarował duchakom mistrz Konrad, z prawami i swobodami, jakie posiadało nadane im wcześniej siedem łanów i uwolnił tych dziesięć łanów od ciężarów prawa książęcego. Kolejnym immunitetem nadanym szpitalowi Świętego Ducha w 1339 r. było zwolnienie posiadłości szpitalnych oraz braci Świętego Ducha w Kaliszu z dziesięciny z Tyńca przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława. W 1350 r. król Kazimierz Wielki ponownie transumował wszystkie dotychczasowe przywileje kaliskiego konwentu. Wraz z nadejściem XV stulecia zauważyć można nieznaczny spadek znaczenia i działalności szpitala Świętego Ducha w mieście, spowodowany licznymi krzywdami materialnymi ze strony mieszkańców i ogólną sytuacją zakonu w Polsce. Skromne uposażenia placówki przez kaliskich mieszczan są już w tym okresie niewystarczające. Nie przeszkodziło to jednak w wysła-

¹³² Męczykowski, *Monografie historyczne*, s. 277; por. Antosiewicz, *Biblioteki*, s. 363.

¹³³ Antosiewicz, *Biblioteki*, s. 363.

niu z Kalisza w 1432 r. zakonników do nowo powstałej filii szpitala w Stawiszynie.

Utworzonym w Kaliszu szpitalem zarządzał przełożony, pomagali mu prokurator, kaznodzieja, spowiednik, infirmarz, skarbnik, zakrystian, bibliotekarz i in. Kaliski konwent nie spełniał tylko funkcji przytułku dla pielgrzymów, kalek i rycerstwa, ale pełnił rolę placówki szpitalnej dla ubogich i chorych z miasta i okolicy. Duchacy nie tylko leczyli, ale na szeroką skalę spełniali opiekę społeczną. Siłę i umiejętności do dalszej pracy czerpali z miejscowego księgozbioru (głównie z Biblii), przyklasztornej szkoły, a także gorliwej modlitwy. Jak można sądzić, już w XV w. społeczeństwo kaliskie uznawało szpital jako instytucję dobra publicznego, charakterystyczną dla średniowiecznych urzędzeń komunalnych miejskich. Urząd miejski i wójtowski poczytywały za swój obowiązek opiekować się szpitalem i dbać o jego stan. Organa miejskie wyznaczały spośród godniejszych mieszczan tzw. prowizorów szpitala, którzy obowiązani byli sprawować pieczę nad prawidłową administracją i majątkiem placówki, a także odpowiadali za stan majątkowy przed sądem. Oczywiście bezpośrednią opiekę nad chorymi i ubogimi sprawowali duchacy, którzy co prawda mieli proste metody leczenia ran i chorób, ograniczające się raczej do pielęgnacji ludzi, to jednak potrzebę ich działalności doceniali nie tylko mieszkańcy miasta i okolicy, ale także następni władcy. Taki stan rzeczy nie trwał długo i już od XV w. zaznaczyła się powolna degeneracja szpitala, zakończona kasatą zakonu w 1782 r.

ANEKS

Rzym, 29 marca 1448

Papież Mikołaj V poleca arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, by pomógł przywrócić prawa i własności bezprawnie odebrane szpitalowi Świętego Ducha w Kaliszu.

Kop.: Biblioteka Kórnicka PAN w Kórniku, rkps nr BK 108, k. 40, *Privilegia fundationum locorum Ordinis Sancti Spiritus de Saxia in Regno Poloniae existentium. Privilegium conventus Calisiensis Sancti Spiritus.*

Uw.: Rękopis pochodzi z przełomu XVI-XVII w.; zob. S. P o t o c k i, *Materiały rękopiśmienne do historii Ziemi Kaliskiej w Bibliotece Kórnickiej PAN*, „Rocznik Kaliski” 3(1970), s. 324.

Tekst dokumentu został wydany według zasad obowiązujących przy edycji źródeł łacińskich w Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski.

Nicolaus episcopus servus servorum Dei¹³⁴ venerabili fratri archiepiscopo Gnesnensis salutem et apostolicam benedictionem. Dilectorum filiorum praeceptoris et fratrum hospitalis Sancti Spiritus Calissiensis¹³⁵ Gnesnensis dioecesis ad hospitale nostrum Sancti Spiritus in Saxia de Urbe¹³⁶ spectantes precibus inclinati praesentium tibi auctoritate mandamus quatenus ea quae de bonis ipsius hospitalis Calissiensis alienata inveneris illicite vel distracta, ad ius et proprietatem eiusdem hospitalis Calissiensis legitime revocare procures. Contradictores per censuram ecclesiasticam appellatione postposita compescendo. Testes autem qui fuerint nominati, si se gratia, odio vel timore, subtraherint censura simili appellatione [c]essante compellas veritati testimonium perscribere. Datum Romae apud Sanctam Maiorem Mariam IIII Kalendas Aprilis. Pontificatus nostri anno secundo.

BIBLIOGRAFIA

- A b r a h a m W., Statuta synodu prowincjonalnego w Kaliszu z r. 1420, „Rozprawy Akademii Umiejetności, Wydział Historyczno-Filozoficzny”, t. XXII, Kraków 1888, s. 75-181.
- Acta capitulorum nec non iudicorum ecclesiasticorum selecta, t. II, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908.
- Alberti Basaei Scebresiensis Fratrum Ordinis Sancti Spiritus, Epitome Xendochii, Cracoviae 1570.
- A n g e l i s O., Gido di Montpellier, Innocenzo III e la fondazione dell' ospedale apostolico di Santo Spirito in Santa Maria in Saxia, Roma 1962.
- A n g e l i s O., L'ospedale di Santo Spirito in Saxa, t. I-II, Roma 1960.
- A n t o s i e w i c z K., Biblioteki Zakonu Ducha Świętego w Polsce, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 41(1980), s. 354.
- A n t o s i e w i c z K., Bractwo Ducha Świętego, jego geneza i rozwój, w: Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego, red. H. Gapski, Lublin 1998, cz. 1, s. 43-46.
- A n t o s i e w i c z K., Duchacy, w: Encyklopedia Katolicka, t. IV, Lublin 1989, kol. 299-301.

¹³⁴ Mikołaj V papież 1447-1455.

¹³⁵ Klasztor szpitalny Świętego Ducha in Saxia w Kaliszu.

¹³⁶ Chodzi o Rzym.

- A n t o s i e w i c z K., Konstytucje zakonu Ducha Świętego de Saxia w Polsce (1220-1823), „Roczniki Humanistyczne”, 34(1986), z. 2, s. 55-59.
- A n t o s i e w i c z K., Opieka nad chorymi i biednymi w krakowskim szpitalu Świętego Ducha (1220-1741), „Roczniki Humanistyczne”, 26(1978), z. 2, s. 38.
- A n t o s i e w i c z K., Początki zakonu Ducha Świętego i jego inicjatywy społeczne w średniowieczu, „Chrześcijanin w Świecie”, 18(1986), z. 3, s. 73-81.
- A n t o s i e w i c z K., Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej, „Nasza Przeszłość”, 23(1966), s. 167-175.
- Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie, rkps 220, Regula Fratrum Hospitaliorum Sancti Spiritus de Saxia.
- Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta Konsystorza Generalnego, sygn. A. 20.
- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 6385/III, Protokoły posiedzeń kapituł prowincjonalnych Zakonu Ducha Św. w Polsce.
- Biblioteka Kórnicka PAN w Kórniku, rkps nr BK 108, k. 40, Privilegia foundationum locorum Ordinis Sancti Spiritus de Saxia in Regno Poloniae existentium. Privilegium conventus Calisiensis Sancti Spiritus.
- Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 633/I, Regula Sancti Spiritus domus.
- Bullarium privilegiorum ac diplomatum Romanorum Pontificum, t. III, Romae 1740.
- B u r b i a n k a M., Zarys dziejów handlu księgarskiego we Wrocławiu do poł. XVII w., Wrocław 1950.
- B r u n e P., Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit au cours des siècles, Paris 1892.
- C h o d y ń s k i A., Kieszonkowa kroniczka historii miasta Kalisza, Kalisz 1885.
- Codex diplomaticus Silesiae, t. 28, Breslau 1925.
- Confederatio Canonorum Regularium Sancti Augustyni – Declaratio consilii primatialis de vita canonica, Agauni 1969.
- Constitutiones provinciae Poloniae Ordinis Sancti Spiritus, Romae 1652.
- D ą b r o w s k i J., Dzieje polityczne Śląska w latach 1290-1402, w: Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400, red. S. Kutrzeba, T. Silnicki, W. Semkowicz, t. I, Kraków 1933, s. 348.
- D ł u g o s z J., Biblioteka, OO. Karmelitów w Czernej, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 11(1965), s. 110.
- E s t r e i c h e r S., Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa, Kraków 1936.
- G i e d r o y ć F., Zapiski do dziejów szpitalnictwa w dawnej Polsce, Warszawa 1908.
- G ł o m b i n o w s k i K., S z w e j k o w s k a H., Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu, Warszawa 1979.
- H e l c e l A., Starodawne prawa polskiego pomniki, t. I, Warszawa 1856.
- Ioannis Długossii, Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, lib. 7-8, Warszawa 1975.
- J a s i ń s k i K., Przemysł II, w: Polski Słownik Biograficzny, t. 28, s. 731.
- K a c z m a r c z y k Z., Rola dziejowa Kalisza w wiekach średnich, „Przegląd Zachodni”, 9/10(1951), s. 41.
- K a r a s i e w i c z W., Jakób II Świnka, arcybiskup gnieźnieński 1283-1314, Poznań 1948.
- K ł o c z o w s k i J., Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku, Kraków 1964.
- K ł o c z o w s k i J., Vita communis cleri w XI-XII w., „Roczniki Humanistyczne”, 10(1961), z. 2, s. 7.
- K ł o c z o w s k i J., Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich, w: Kościoł w Polsce, t. I, Średniowiecze, red. tenże, Warszawa 1966 s. 445-446.

- Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, t. I-XI, Poznań 1877-1999.
- K o ś c i e l n i a k W., W a l c z a k K., Kronika miasta Kalisza, Kalisz 1989.
- K u c h a r s k i G., Organizacja i działalność zakonu Św. Ducha w wiekach średnich, w: Historia bliższa i dalsza. Polityka – Społeczeństwo – Wojskowość. Studia z historii powszechnej i Polski, red. S. Kowal, G. Kucharski, M. Walczak, Poznań–Kalisz 2001, s. 125-149.
- K u c h a r s k i G., Początki klasztoru Bernardynów w Kaliszu w wiekach średnich, ABMK 75(2001), s. 201-204.
- K u c h a r s k i G., Początki szpitala Ducha Świętego w Stawiszynie koło Kalisza, „Kronika Wielkopolski” (w druku).
- K u c h a r s k i G., Początki zakonu franciszkanów w Kaliszu w XIII w., „Rocznik Kaliski”, 26(1996/1997), s. 27-38.
- K u c h a r s k i G., Struktura i organizacja szpitala Św. Ducha w Rzymie do końca XV w., Saeculum Christianum 9(2002) (w druku).
- K u m o r B., Kościół w Polsce w okresie reformy gregoriańskiej (od poł. XI do poł. XIII w.). Zakony, w: Historia Kościoła w Polsce, t. I, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1974, s. 136.
- L i t a k S., Szpitale w Polsce przedrozbiorowej. Rozwój i problematyka, w: Szpitalnictwo w dawnej Polsce, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, 66(1998), s. 13-15.
- M a k o w i e c J., 700 lat szpitalnictwa kaliskiego, „Rocznik Kaliski”, 14(1981), s. 346-347.
- M a t u s z e w s k i J., Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do roku 1381, Poznań 1936.
- M ę c z k o w s k i W., Monografie historyczne szpitali w Królestwie polskim, Warszawa 1907.
- M ę c z k o w s k i W., Historia szpitali Św. Ducha i Św. Trójcy w Kaliszu, „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego w Warszawie”, 11(1906).
- M ł y n a r s k a M., Kalisz średniowieczny, w: Szkice z dziejów Kalisza, oprac. K. i I. Dąbrowscy, T. Wąsowiczówna, M. Młynarska, Wrocław 1960.
- M ł y n a r s k a M., Kalisz w okresie pełnego średniowiecza, w: K. D ą b r o w s k i, T. U z d o w s k a, M. M ł y n a r s k a, Kalisz w starożytności i w średniowieczu, Warszawa–Wrocław 1956.
- M ł y n a r s k a M., Proces lokacji Kalisza w XIII i pierwszej połowie XIV wieku, w: Osiemnaście wieków Kalisza, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, t. I, Kalisz 1960.
- P i s z c z E., Biblioteka Reformatów w Łąkach, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2(1961), s. 210.
- P o t o c k i S., Materiały rękopiśmienne do historii Ziemi Kaliskiej w Bibliotece Kórnickiej PAN, „Rocznik Kaliski”, 3(1970), s. 324.
- R a b ę c k a - B r y k c z y Ń s k a I., Leprozoria w średniowiecznych miastach polskich, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, 61(1989), s. 41-58.
- R a c i b o r s k i J., Monografia Kalisza, cz. 1, Kalisz 1912.
- R a d w a n S., Z dziejów szpitali kaliskich 1282-1936, Kalisz 1936.
- R o t h A., Początek dali duchacy. Z dziejów kaliskiego szpitalnictwa, „Kalisia”, 7(1994), s. 6-7.
- S e m k o w i c z A., Krytyczny rozbiór Dziejów polskich Jana Długosza (do roku 1384), Kraków 1887.
- S i l n i c k i T., Dzieje i ustrój kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV wieku, Warszawa 1953.
- S p l i t t J. A., Zarys dziejów miasta (Kalisza) od 1233 do końca XV wieku, Kalisz 1984.

- S t a r n a w s k a M., Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu, Warszawa 1999.
- S v á t e k J., Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy, „Storník Archivních Prací”, 20(1970), s. 520.
- S z w e j k o w s k a H., Biblioteka, klasztoru Cysterek w Trzebnicy, Wrocław 1955.
- Ś w i e r k A., Średniowieczna biblioteka klasztoru Kanoników Regularnych Św. Augustyna w Żaganiu, Wrocław 1965.
- T o m k o w i c z S., Szpital Świętego Ducha, Kraków 1892.
- T y s z k i e w i c z J., Szpitale w Polsce średniowiecznej. O zakresie problematyki i inne uwagi, w: Szpitalnictwo w dawnej Polsce, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, 66(1998), s. 33-38.
- W a c h o l z L., Szpitale krakowskie 1220-1920, „Biblioteka Krakowska”, t. LIX, Kraków 1921, cz. 1.
- W a t t e n b a c h W., Spitäler für Aussätzigige in Schlesien, „Zeitschrift des Vereins für Althertums und Geschichte Schlesiens”, 3(1860), s. 57-58.
- W ę d z k i A., Lokacja miasta, w: Dzieje Kalisza, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 69.
- W y r w a A. M., Średniowieczna sieć klasztorów w Wielkopolsce i na Kujawach. Stan, potrzeby badań i wstępna analiza problemu, w: Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 94, tab. 6
- Z a h o r s k i A., Rys historyczny położnictwa w szpitalu Ducha Świętego w Krakowie, „Przegląd Lekarski”, 19(1963), s. 21-26, 197-199.
- Z a l e w s k i L., Biblioteka Ks. Kanoników Regularnych Lateraneńskich w Kraśniku, Lublin 1922.
- Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej, wyd. S. Kuraś, t. II, Lublin 1973.
- Z e n i u k A., Lokalizacja dawnych szpitali miejskich, „Szpitalnictwo Polskie”, 21(1977), z. 2, s. 67-75.

DEVELOPMENT AND ORGANIZATION OF THE HOLY GHOST ORDER OF HOSPITALLERS IN KALISZ UP TO THE MIDDLE OF THE 15TH CENTURY

S u m m a r y

Bringing canons regular of the Holy Ghost de Saxia to Kalisz probably fell on the years 1281-1282. The main founder of the Kalisz hospital was Prince Przemysł II. Also the local townspeople took part in the foundation. For sanitary reasons the newcomer monks were located right behind the northern gate, on the left of the road to the Tyniec village, and the original endowment of the hospital was seven mansa in Tyniec. A further development of the Kalisz Holy Ghost Order was possible owing to the subsequent rulers' (Władysław Łokietek, Kazimierz Wielki), the pope's and the archbishops' protection, as well as to regular small gifts (e.g. Kalisz townspeople's legacies). At the beginning of the 15th century a small drop in the position of the Holy Ghost hospital may be noticed. It was caused by numerous material wrongs done by Kalisz inhabitants as well as by the general situation of the Order in Poland. The monks' convent was managed by the superior helped by the procurator, preacher, confessor, infirmary, treasurer, sacristan, librarian and others. The hospital not only had the function of alms-house for pilgrims, cripples and knights, but also played the role of hospital for the poor and sick from the town and its vicinity. The Holy Ghost monks not only supplied medical

treatment but on a large scale acted as social welfare. They derived the strength and skill for further work from the local library (mainly from the Bible), the school run by the monastery, and also from devout prayer.

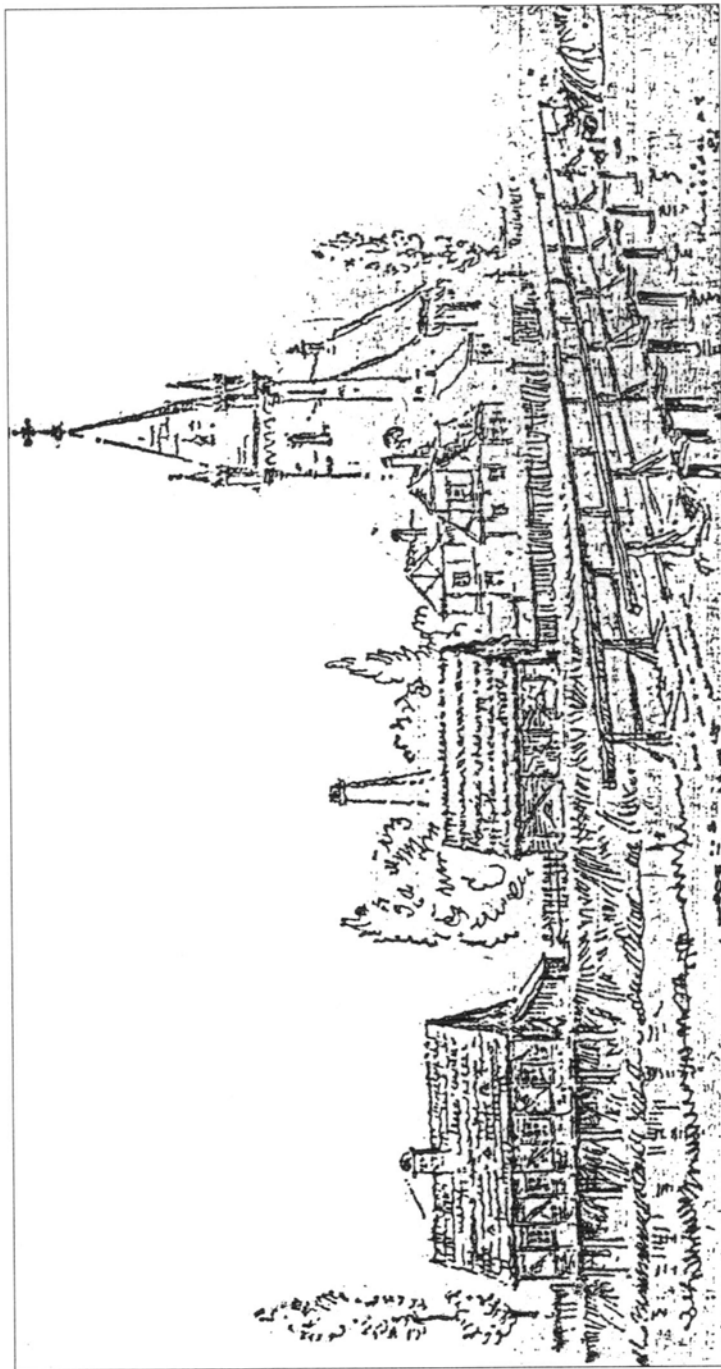
Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: duchacy, reguła, opieka, ubodzy, szpital, klasztor, fundator.

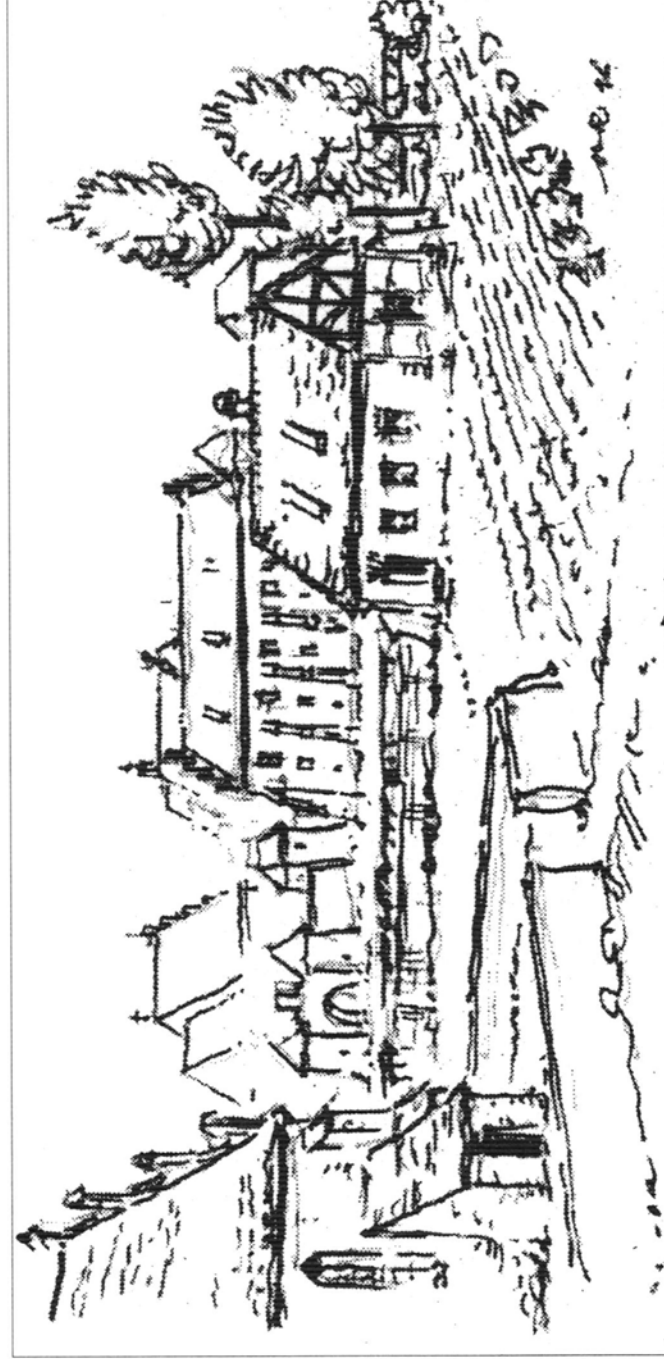
Key words: Holy Ghost monks, rule, protection, the poor, hospital, convent, founder.

Plan miasta Kalisza z roku 1785 wg odrysu O. Wollego. 1. gród średniowieczny, 2. kościół parafialny NMP, 3. kościół Św. Mikołaja (kanoników regularnych), 4. kościół pojezuicki z przyległościami, 5. kościół i klasztor franciszkanów, 6. synagoga, 7. ratusz, 8. stary koński targ, 9. brama wrocławska, 10. brama toruńska, 11. brama piskorzewska, 12. brama łaźiebna, 13. kościół bernardynek, 14. kościół i szpital duchaków, 15. kaplica Św. Jakuba, 16. młyny miejskie. Opracowano na podstawie H. M ü n c h, *Geneza rozplanowania miasta w Wielkopolsce w XIII i XIV wieku*, Kraków 1946.

Próba rekonstrukcji szpitala (pierwszy budynek z lewej) i kościoła Świętego Ducha wraz z otoczeniem na podstawie opisu Komisji Szpitalnej z roku 1787. Reprodukcja wg projektu H. Roszewicz.

Próba rekonstrukcji szpitala Świętego Ducha wg stanu z XVIII wieku na podstawie projektu W. Kościelniaka.
„Ziemia Kaliska” 1996, nr 63, z dn. 9.08.